

VRCHOL FEUDÁLNÍ KULTURY A ÚSILÍ O DEMOKRATISACI LITERATURY

(Od poloviny 14. století do prvních let 15. století)

V druhé polovině 14. století se písemnictví neobyčejně rozrůstalo v souvislosti s tím, jak se vedle duchovenstva a šlechty začali stále více objevovat na literárním kolbišti měšťané. Při tomto prudkém rozvoji se rýsují dvě vývojové linie, z nichž jedna je charakteristická útočností a zájmem o naléhavé otázky, kdežto druhá se vyznačuje nezájmem o společenské a politické problémy a spěje čím dále tím více k exkluzivnosti. První linie navazuje ve svých progresivních dílech jednak na Dalimilovu kroniku, jednak na tvorbu lidovou a směřuje k zlidovění literatury, po stránce obsahové i formální předjímajíc a připravujíc husitství. Naproti tomu linie druhá se vyžívá spolu s vrcholným feudalismem a za husitství odumírá.

Prudký, přímo bouřlivý růst česky psané literatury byl podmíněn zejména tím, že se velmi rozvinul náš hospodářský a politický život. Praha se stala za vlády Karla IV. (1346—1378) hlavním městem světové říše a jako metropole měla styky s celou tehdejší kulturní Evropou a stávala se střediskem světového politického dění. Proto také bylo možno uskutečnit tak veliké kulturně politické plány, jako povýšení pražského biskupství na arcibiskupství roku 1344 a založení Karlovy university v Praze o čtyři léta později.

Dosah obou těchto činů byl pro další kulturní vývoj nesmírný. Zřízením arcibiskupství byla v našich zemích vymaněna církev — která tehdy představovala největší hospodářskou i kulturní sílu — ze závislosti na německém arcibiskupovi, a to posilovalo možnost samostatného kulturního života našich předků. Právě zde sehrála pak vynikající úlohu universita, neboť vytvořila středisko vzdělanostních snah, tím spíše, že šlo o první vysoké učení ve střední Evropě. Protože byla vlastně ústavem církevním, její význam se vystupňoval v pozdějším vývoji, když se církevní hierarchie stávala brzdou a progresivní linii představovaly síly připravující husitství; tu se universita stala semeništem reformních snah a pomáhala otrásat autoritou oficiální církve, a tím připravovat a později přímo podporovat revoluční hnutí.

Ve svém politickém snažení se Karel IV. opíral o konservativní a majetné vrstvy, a proto podporoval církev a ve městech patriciát. S tím souviselo i jeho úsilí o to, aby z Prahy vytvořil obchodní středisko. Tak byla Praha obohacena o mnohé stavitelské památky, které jsou dodnes naší chloubou, a byla rozšířena o nově založené Nové Město. Rubem tohoto rozvoje byla však bída lidu, z jehož

mozolů vyrůstaly všechny ty nákladné a nádherné stavby, jako Karlův most nebo chrám sv. Víta. Lid nesl na svých bedrech všechnu tíži velikých nákladů, za něž byly pořizovány skvělé výrobky uměleckého řemesla pro kostely a hrady. Přitom se pochopitelně stále stupňovaly sociální rozpory a přiosťřování sociálních protiv vyrůstalo zcela zákonitě ve vleklou krizi feudalismu. Jejimi náznaky byly rostoucí rozpory ve městech mezi cechy a patriciátem a lidové kacířství; ve čtyřicátých letech např. arcibiskup Arnošt z Pardubic zakročil proti tak zvaným mrskačům čili flagelantům.

V souvislosti s tímto vývojem se měnil i způsob života šlechty. Šlechta již nemohla prosazovat své požadavky proti králi se zbraní v ruce, jako tomu bylo za Karlova otce Jana Lucemburského, ale měřila své síly na sněmovních jednáních, kde nejednou dosáhla úspěchu; tak zmařila oficiální zavedení psaného zákoníku *Majestas Carolina*, jímž se snažil Karel IV. omezit její moc. Z toho vyplynula změna celého životního stylu šlechticova. Z bojovníka se stal dvořan, a ten měl jiné, zjemnělejší životní nároky než drsný bojovník na počátku století. K takovým nárokům patřil i zájem o knižní vzdělání, podporovaný ostatně novou universitou.

Zřízení university se výrazně projevilo v celé školské soustavě. Nejen že přibylo škol připravujících pro universitní studium, ale změnila se také organizace školství, neboť správcové škol prošli universitou, a proto podle středověkého pojetí práva podléhali rektorovi i tehdy, když již universitu opustili a učili na nižších školách. Tím se dostávalo pod kontrolu university vlastně všechno nižší školství, které dříve podléhalo jednomu z kanovníků při katedrální kapitule, tak zvanému scholastikovi. Nemáme však zpráv, že by ve školské oblasti docházelo ke kompetenčním sporům mezi arcibiskupem a universitou, neboť universita byla v podstatě ústavem církevním a sám arcibiskup byl jejím kancléřem.

Kromě škol při farách, kolegiálních chrámech a klášterech byly od 13. století zřizovány školy městské. Ty měly dva hlavní stupně, stupeň elementární, kde se učilo čtení a psaní („malé školy“, někdy zvané také „české“), a stupeň vyšší, kde se učilo hlavně latině. Tyto „latinské“ (nebo partikulární) školy byly přípravou pro studium universitní. Někdy přejímaly i část předmětů přednášených na artistické fakultě.

Krise, jejíž příznaky byly patrné už za Karla IV., stupňovala se za jeho nástupce Václava IV. (1378—1419). Za této situace změnil Václav politický kurs a na rozdíl od politiky Karlovy opíral se o nižší šlechtu. Tím ovšem narážel na zájmy panstva, a tak docházelo k feudálním rozbrojům, které oslabovaly na jedné straně královskou moc, ale na druhé straně i panstvo, a tak vyčerpávaly síly celé feudální třídy.

Za Václava IV. rostly rozpory ve městech, na venkově i mezi šlechtou. Ve městech přibývalo chudiny a začínaly cechovní bouře, jimiž se projevoval boj tovaryšů s mistry. V některých cechovních bouřích (1378 v Brně, 1391 v Jihlavě) vystupovala po boku řemeslnictva též městská chudina zaháněná do revolučního vření neustále rostoucími cenami životních potřeb. Sociální diferenciacce pokračovala však i na venkově, kde se zvyšovaly poddanské po-

vinnosti lidu, který musel uspokojovat rostoucí potřeby feudálů. Největším držitelem půdy v zemi byla církev, na jejímž majetku nejméně pokračovalo sce-lování pozemků, ale koncentrace zemědělského majetku probíhala i u některých příslušníků vysoké šlechty; typickým příkladem jsou jižní Čechy, kde se soustřeďoval pozemkový majetek kláštera Zlaté Koruny a panského rodu Rožmberků. Tím vším se vytvářely stále hlubší rozpory nejen mezi feudály a lidem, ale i uvnitř feudální třídy samé, kde na sebe naráželi jednak feudálové světšší a duchovní (docházelo např. ke sporům mezi králem Václavem IV. a arcibiskupem), jednak chudí a bohatí feudálové uvnitř obou skupin, neboť nízký klérus se stavěl proti kléru vysokému a zemané proti panstvu. Z těchto vrstev se pak rodili nositelé husitského revolučního hnutí. Z řad chudého duchovenstva vyrůstali revoluční kazatelé, tvořící předvoj husitství, a z řad chudnoucího zemanstva vyrůstali příští organizátoři husitských vojsk, mezi nimi i sám Žižka.

Tento společenský vývoj se výrazně odrazil i v literatuře. Literární tvorba se neustále rozrůstala v souladu s tím, jak se zvětšovala vzdělanost a jak se o literární život začínal zajímat stále větší počet publika. Přitom se pokroková část literatury snažila vyrovnat s krizí, která se ohlašovala od sedmdesátých let na všech stranách.

V souvislosti se zvýšeným zájmem o literaturu a s rostoucím významem literatury v životě pozorujeme také od doby Karla IV. stopy toho, že se literární život vyvíjel i mimo Prahu. Svědectvím jsou zejména dialektické rysy v některých památkách. Je sice možno vyložit je tím, že skladatelé a písaři z venkova působili v Praze, ale pravděpodobnější je výklad opačný, že se totiž kulturní tvořivost rozlévala po celém území a některé památky vznikaly i mimo pražské centrum. Tento názor podporují i poměry ve výtvarnictví (vznik regionálních „škol“), otázka však není dosud dořešena.

Kvantitativní rozvoj literatury je patrný stejně u tvorby skládané latinsky jako česky, ale přitom se proti staršímu období měnil jejich vzájemný poměr. Česky psané literatury přibývalo relativně více než literatury latinské, a přitom zabírala stále nové tematické okruhy. Tak se pomalu vytvářely předpoklady pro to, aby se česká literatura stala jediným představitelem české osvěty. Tento proces byl ovšem v druhé polovině 14. století teprve v začátku; dovršil se za husitství.

*

Rozvoj latinské literatury byl pozoruhodný, ale protože se vlastní vývojový pathos přesouvá nyní výrazněji do tvorby skládané česky, všimneme si tvorby latinské jen stručně, a to především se zřetelem k tvorbě české, k níž tvorba latinská tvořila namnoze pozadí.

V literární tvorbě psané latinsky hrála významnou úlohu universita, a to po dvojí stránce: jednak tím, že pomáhala vytvářet publikum latinské litera-

tury, jednak tím, že některá díla vznikala přímo z jejích potřeb. Tak zároveň přispívala k zvýšené účasti laického živlu na literárním životě. Tím, že universita umožňovala stále většímu počtu Čechů osvojit si nejvyšší soudobé vzdělání bez nákladné cesty do ciziny, rozšiřovala se totiž vrstva lidí čtoucích latinskou literaturu i o laiky a měnil se i charakter latinsky psaného písemnictví, které bylo v oběhu. Vedle stále oblíbené literatury legendární a duchovní lyriky pěstovala se také světská zábavná próza a světská lyrika. Nositeli této světské literatury byli většinou universitní studenti (jak se tehdy říkalo „žáci“). Podle středověkého způsobu kolovala ovšem většinou literatura cizího původu, ale pro naše domácí potřeby se nejednou přizpůsobovala a vedle ní se projevovala i vlastní tvořivost.

Z legendární literatury byly velmi oblíbené na příklad legenda o *svatém Prokopu*, legendy o *svaté Kateřině* a svod legend uspořádaný podle církevního roku, tak zvaná *Legenda aurea* (Legenda zlatá), jakož i četná legendární vypravování jiná. Lyrické skladby liturgické skládal např. pražský arcibiskup JAN Z JENŠTEJNA (1350—1400). Veršované modlitby psal kartuzián ALBERTUS PRAGENSIS (Albert Pražský, † 1397); jsou dochovány ve sborníku *Scala coeli* (Žebřík do nebe).

Ve studentském prostředí se těšily zvláštní oblibě skladby satirické a parodistické. Žebraví žáci chtěli takovými skladbami pobavit své dobrodince, ale vtělovali do nich i svůj postoj k společenským otázkám, které viděli očima měšťanstva a často i očima lidu. Tyto skladby však zůstaly záležitostí pouze vzdělanců, lid jim nerozuměl, a proto neměly u něho ohlas. Větší ohlas měla zábavná latinská próza, která tehdy kolovala mezi vzdělanci, neboť její nejoblíbenější díla bývala zpracovávána pro širší publikum česky, a to stejně díla s náměty duchovními (různá legendární vyprávění), jako světskými (např. vypravování o Apolloniovi).

Daleko více než na rozvoj literatury zábavné působila universita na rozvoj vědeckého ruchu, neboť s jejími potřebami souviselo opisování a skládání *příruček* z různých oborů vědění. Několik takových spisů složil v hexametrech BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE řečený Claretus (Klaret, † asi 1379) z oboru lékařství, přírodopisu, astronomie, gramatiky a theologie. Vznikaly též různé komentáře děl autorů vykládaných na universitě, jako Aristotela a Petra Lombarda¹; komentář k několika spisům Aristotelovým napsal profesor pražské theologické fakulty mistr JENEK Z PRAHY a výklad na Lombardovy Sentence pořídil pomucký mnich GOTŠALK, který působil jako profesor theologie na universitě v Paříži. O šíři české vzdělanosti na konci 14. století svědčí i traktát nějakého břevnov-

¹ ARISTOTELES (384—322), nejuniversálnější z řeckých filosofů, který obsáhl a zobecnil veškerý materiál shromážděný starší filosofií, byl ve středověku vedle bible nejvyšší autoritou. Jeho spisů se užívalo jako učebnic. — PETRUS LOMBARDUS (Longobardus, * počátkem 12. století v Lombardii, † okolo 1160 v Paříži) byl profesorem na pařížské katedrální škole. V letech 1140—1150 napsal *Sententiarum libri quattuor* (Čtyři knihy sentencí), systematické shrnutí celé theologie. Tyto Sentence se staly pak nejobvyklejší středověkou theologickou příručkou.

ského benediktina, nejspíše JANA Z HOLEŠOVA, věnovaný výkladu písně Hospodine, pomiluj ny. Traktát byl složen roku 1397 ve slohu komentářů k textům vykládaným ve školách.

Naukovou tvorbu vyvolávaly však také aktuální potřeby politické. To platí hlavně pro práce historické, u nichž je zaměření k aktuálním politickým cílům zvláště příznačné. Toto aktuálně politické zaměření historické literatury podporoval sám císař Karel IV., který dal podnět k sepsání několika kronik. Tak uložil kanovníkovi při katedrálním kostele svatovítském BENEŠOVI KRABICI Z WEITMILE († 1375), aby přepracoval kroniku Františkovu, která Karla IV. neuspokojovala pro ostrý tón proti jeho otci Janu Lucemburskému. Beneš se však úkolu nezhodil s větším zdarem; jeho *Chronica ecclesiae Pragensis* (Kronika kostela pražského) není na výši ani jako dílo historické, ani jako dílo literární. Karel IV. vyzval také italského minoritu GIOVANNIHO MARIGNOLU († 1358 nebo 1359), aby se pokusil včlenit české dějiny do dějin světových. I tento kronikářský pokus však v podstatě ztroskotal, stejně jako pokus opatovického opata NEPLACHA († 1371). Neúspěchy těchto kronikářů nelze však vykládat jen jejich malým nadáním, spíš se v nich projevuje začínající krize feudální společnosti, jejíž mluvčí neměli ideové pevnosti, a proto nebyli již s to podat velikou koncepci na způsob kroniky Kosmovy nebo Petra Žitavského.

Daleko významnější byly práce samého KARLA IV., který se uplatnil téměř ve všech oborech latinské literatury jako spisovatel: napsal *Moralitates* (duchovní výklady a naučení), složil latinskou autobiografii a spolupracoval na velké kronice PŘIBÍKA PULKAVY Z RADENÍNA († 1380), která měla podat oficiální pohled na české dějiny. Karel IV. také složil nový Korunovační řád a z jeho podnětu a snad i za jeho redakce vznikl soubor práva státního, trestního i soudního *Majestas Carolina* (Karlův majestát), který však nebyl pro odpor šlechty uzákoněn. Všechny tyto Karlovy literární pokusy měly vlastně cíl politický. Jak pronikaly politické zájmy do jeho literární činnosti, vidíme i z toho, že aktuální politické potřebě, totiž zvýšení prestiže panujícího rodu, sloužilo nepřímo také Karlovo zpracování legendy o sv. Václavu, zdůrazňující Václavovy rysy státnické.

Ze všech Karlových literárních prací je nejvýznačnější jeho autobiografie *Vita Caroli* (Život Karlův), sahající původně do roku 1340 a doplněná — nejspíše podle Karlových zpráv — neznámým jiným spisovatelem do roku 1346, kdy byl Karel zvolen římským císařem. Je to jedinečné dílo středověké memoárové literatury, skvělý portrét, který nepostrádá individuálních rysů a v němž autor líčí nejen své úspěchy, ale i nezdary. Přesto však Karel IV. nepřekračuje rámec feudální doby a jeví se jako typ člověka středověkého; svědčí o tom např. líčení Karlových vidění, která autor klade do stejné roviny jako skutečné události, a náboženská dominanta celého vyprávění.

Karlovo kulturní snažení doplňuje i uspořádání Korunního archivu, jenž

se stal naším prvním archivem státním (později byl zván Svatováclavský), a jeho dvorská kancelář. Karel IV. spojil českou kancelář s kanceláří říšskou a v této kanceláři byly vypracovány pro listiny nové formuláře. Jako obratného stylistu vzal Karel IV. do služeb své kanceláře vysokomýtského rodáka JANA ZE STŘEDY († 1380). Ten se roku 1347 stal notářem a po šesti letech kancléřem a tuto činnost vykonával dvacet let. Literárním vzorem Janovým — ovšem nedostižným — byl Petrarca², s nímž se osobně znal a s nímž si dopisoval. Podle listin Karlovy kanceláře vypracoval Jan ze Středy sbírku formulářů *Summa cancellariae Caroli IV* (Soubor listin kanceláře Karla IV.), která vytlačila starší podobné sbírky.

Uvedenými pracemi není latinská literatura Karlovy doby ani zdaleka vyčerpána. K historickým dílům lze přičíst např. životopisy církevních hodnostářů, jako život prvního arcibiskupa Arnošta z Pardubic *Vita venerabilis Arnesti* (Život ctihodného Arnošta) od vyšehradského děkana VILÉMA Z LESTKOVA († asi 1369) nebo životopis Milíčův *Vita venerabilis presbyteri Milicii* (Život ctihodného kněze Milíče), sepsaný nějakým jeho žákem. Velmi hojná byla též literatura theologická, ale o té bude řeč dále v jiné souvislosti.

Latinsky psaná literatura, o které bylo pojednáno, byla určena především vzdělanstvu českému, i když počítala současně s publikem celé říše. Základní díla soudobé latinsky psané literatury byla však překládána do češtiny pro lidi prostší, neznalé latiny. To je příznačné nejen pro rostoucí význam českého publika neznalého latiny, ale i pro rozvoj vzdělanosti v širších vrstvách. Tak byly česky zpracovány Majestas, autobiografie Karlova, část Karlových Moralit, Pulkavova Kronika a Korunovační řád. Vedle toho Karlova legenda o sv. Václavu přešla v českém překladu do Pasionálu.

O síle českého živlu podává zvláště výmluvné svědectví zajímavý a ve středověku ojedinělý pokus o počeštění odborné terminologie pro obory přednášené na tehdejší artistické fakultě. Artistická fakulta tvořila vlastní základ celé university a musel jí projít každý, kdo chtěl studovat práva, lékařství nebo teologii; protože tedy poskytovala vyšší obecné vzdělání, byla uvedena v činnost hned po založení university a z ní vyrostl i zvýšený zájem o práci slovníkářskou. Této lexikologické práci vtiskl ráz zmíněný již mistr BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE (Claretus de Solentia, mistr Klaret), který se pokusil sestavit veliký slovník a v něm shrnout celou latinskou slovní zásobu, zejména odbornou terminologii všech vědních oborů, a vyložit ji česky, aby usnadnil studentům přístup k tehdejší latinské odborné literatuře a nahradil metodu starších slovníků, které vysvětlovaly latinské termíny zase jen latinským výkladem. Tak pořídil ke školským účelům tři slovníky, *Vokabulář gramatický*, *Bohemář* a *Glosář*. Největší z nich, Glosář, obsáhl na 7000 slov, mezi nimiž je řada odborných názvů nově vytvořených, a to zejména pro oblasti vybočující z o-

² O PETRARCOVI viz dále na str. 284.

kruhu denní zkušenosti a vyhrazené až do té doby latině. Pokud to bylo možné, přejímal do svých slovníků i slova v tehdejší češtině běžně užívaná. Tím byl dán (i když se většina Klaretových novotvarů neujala) základ k zčeštění nejvyšší soudobé vzdělanosti.

*

Bohatá literární tvorba latinská měla svůj protějšek v tvorbě české. Ta se snažila vyrovnat tvorbě latinsky psané ve všech oborech a ve všech oborech s ní soutěžila. Přitom se ovšem rozrůstala nejen kvantitativně, ale i pokud jde o literární druhy: rozvíjelo se drama a jako zcela nový druh přibývala zábavná i odborná próza a umělá světská lyrická píseň. Souběžně s tím pozorujeme, že stále sílil zřetel k lidovému prostředí a k lidovému publiku.

Tento zřetel, pokud můžeme soudit podle dochovaných památek, projevil se nejdříve v divadelní hře. Dosvědčuje to scéna zvaná tradičně *Mastičkář*, pocházející asi ze čtyřicátých let a později znovu přepracovaná. Je to asi zlomek nějaké velikonoční hry o třech Mariích.

Tak zvané hry *Tří Marií* byly původně liturgické obřady latinské. V takové podobě byly předváděny již od 12. století jako součást bohoslužebného velikonočního obřadu, u nás zejména v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě. Ohled církve na lidové publikum neznalé latiny si však vynutil, že se při jejich předvádění v dalším vývoji, patrně od začátku 14. století, připojoval k základnímu zpívanému latinskému textu i veršovaný překlad český, který se zčásti zpíval a zčásti recitoval. Původně to byl pouhý překlad latinských zpěvů, ale později se české vložky rozrůstaly a přinášely nové motivy, pro něž nebylo opory v latinském textu. Tak vyrůstalo na latinské osnově relativně samostatné drama české. Právě toto vývojové stadium představuje *Mastičkář*. Je to scéna líčící, jak se tři zbožné ženy (tři Marie) zastavily cestou k božímu hrobu u prodavače mastí, aby nakoupily potřeby pro balzamování Kristova těla. Výjev je prostoupen nevázaným humorem a je podán jako živý obrázek ze středověkého trhu. Tak se objevuje poprvé v naší literatuře jako hlavní herec představitel neprivilegovaného stavu a svět je viděn očima člověka, který dobře zná život městského lidu. Projevilo se to v jeho schopnosti zobrazit skutečný všední život, jakož i ve svérázné volbě uměleckých prostředků, zejména lidového výraziva. Není vyloučeno, že mastičkářská scéna nějak navazuje na humorné výstupy, které předváděli lidu žertěři.

Zájem o drama byl u nás ve 14. století značný, jak je vidět už z poměrného bohatství námětů v dochovaných hrách, které se arci poutaly k hlavním církevním svátkům. Vedle *her Tří Marií*, kterých máme dochováno několik, vznikaly hry o *uzkříšení* (O Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení), hry *pašijové* a hry

zpracovávající jednotlivé *výjevy z Nového zákona* (Hra veselé Magdalény). Máme i doklad hry na *Květnou neděli, na Boží tělo* a snad i zlomek české hry *vánoční*.

Vedle her bývaly v kostelích na Veliký pátek zpívány tak zvané plankty, to je pláče Kristovy matky pod křížem. Tyto skladby byly v podstatě lyrické, ale pro svůj způsob předvádění se blížily dramatu. Nejlepší z nich je *Žalošenie Panny Marie*, začínající slovy „Pláči mému hodina“. Některé pláče byly však určeny jen k rozjímavé četbě.

Veliké oblibě se těšila nadále epika, v níž pokračovala tradiční tematika náboženská i světská. Stále přibývá skladeb a spolu s tím se epika dále diferencuje tematicky i tvarově.

Po této stránce je pro literární vývoj zvláště zajímavá tvorba legendární, neboť je na ní dobře vidět, jak se literatura štěpila na větev přibližující se potřebám každodenního života a řešící jeho problémy, a na větev směřující k exkluzivitě.

Aktualisace nebyla sice neznámá ani legendistické tvorbě z počátku 14. století, jak ukazují narážky na soudobé události, nyní se však snaha po zaktuálnění legendy stupňovala, a to tím, že vznikala legenda, v níž žhavá soudobá problematika nebyla už pouze jevem okrajovým, ale stávala se ústředním nervem celé skladby. Nejnápadněji je to vidět na *legendě o svatém Prokopu*. Světcův život a osudy Sázavského kláštera po Prokopově smrti až do návratu slovan-ských mnichů z vyhnanství za knížete Vratislava nejsou jen vzdělavatelnou četbou stavějící před oči ideál askety a mnišského života v klášterním tichu, legenda staví naopak před oči ideál bojovníka řešícího důležitou otázku dne. Prokop je líčen také jako obhájce češtví proti cizímu živlu, a právě tím stala se legenda dílem bojovým. Proto také báseň vrcholí vyhnáním německých mnichů světcovým zásahem. Přitom má skladba i výrazné prvky lidové: děj se odehrává v české zemi a Prokop je líčen jako prostý pracující člověk, tedy jako hrdina blízký lidu. Podle toho jsou ovšem vybrány i umělecké prostředky legendy, její básník se snaží o výraz co nejpřístupnější. Slovním výběrem i tvarem verše se přibližuje řeči nevázané a tím předznamenává blížící se upevnění prózy jako nového výrazového prostředku epiky.

Zcela jiný typ náboženské epiky představuje *Život svaté Kateřiny*, nejčastěji dosud nazývaný Stockholmská nebo Větší legenda o svaté Kateřině. Děj této rozsáhlé skladby je položen do dalekých zemí a do prostředí nejvyšší šlechty, uchvacuje nádhernými líčeními Kateřininých vidění i drastickým líčením jejích muk, klade však na čtenáře značné nároky po stránce obsahové i jazykové. Vyprávění o tom, jak se dívka z královské rodiny stala křesťankou a pak v disputaci obrátila na křesťanství padesát pohanských mistrů, dvě stě rytířů a císařovu choť, jak odmítla stát se manželkou pohanského císaře, aby nezapřela křesťanskou víru, a jak nakonec zemřela mučednickou smrtí, nemělo však souvislost

s aktuálními otázkami, které se dotýkaly života lidu. Líčení Kateřinina života se stalo podkladem vášnivého lyrismu, v němž se místy ozývá i znalost dvorské poesie: Kateřinino obrácení na křesťanství je motivováno vzplanutím láskou ke Kristovi a to je vyloženo jako milostné opojení a přirovnáno k milostnému vztahu mezi Tristramem a Izaldou, známými postavami středověké milostné epiky.³ Uplatňování lyrického živelu je charakteristické pro celou skladbu, např. i Kateřinina disputace s pohanskými mistry, v níž je řešen subtilní věroučný problém, nabývá místy povahy lyrického projevu.

V těchto dvou legendách (obě jsou asi z padesátých let) je přímo ztělesněna celá rozpornost doby, směřování jedné části kultury k exkluzivitě a druhé části k lidovosti a k zájmu o palčivé otázky denního života. Ač pro další vývoj byla plodná větev literatury aktuální, je třeba i Život svaté Kateřiny hodnotit velmi kladně jako doklad vyspělosti naší kultury v období vrcholného feudalismu. I když šlo o dílo sloužící jen malé části národní pospolitosti, jazyk legendy svědčí o veliké kulturní tvořivosti, neboť jeho exkluzivnost neodporuje duchu spisovné češtiny. Jsou v něm též některé dialektismy, které poukazují k Moravě. To ukazuje, jak byla naše kultura v druhé polovině 14. století členitá.

O mistrovství českého básníka svědčí i poměr jeho skladby k latinským legendám o svaté Kateřině, které se v Karlově době dostaly do Čech. Tyto latinské legendy byly trojího typu: některé líčily jen Kateřinino obrácení na křesťanství (to je její konverze), jiné jen její disputaci a umučení (to je její pašiji) a jen malá část legend spojovala obojí. K této skupině se drží i báseň česká. Český básník však neparafrázoval latinské prameny pasivně. Držel se sice osnovy latinských legend, ale dobře si uvědomil, že legendární příběh má dva vrcholy, a aby je zdůraznil, přidal k původní osnově dvě místa, která v latinských legendách nebyla: Kateřinino obrácení vyšperkoval líčením nádherné síně, v níž se odehrává její zasnoubení s Kristem, a její mučení doprovodil symbolickým výkladem barev, které se objevily na zmučeném těle svěťce. Toto místo je jedním z nejkrásnějších míst naší staré poesie.

Z jiných legend je třeba ještě připomenout legendu *o svaté Dorotě*, jejíž látku si náš lid oblíbil. Byla zpracována i jako lyrická píseň a v 17. a 18. století pronikla její látka do lidového prostředí v podobě lidové hry, která se mezi lidem udržela až do nové doby (srov. str. 467). Námětem se blíží tato legenda Životu svaté Kateřiny. Méně významné jsou legendy *o svaté Markétě* a *Umučení svaté Kateřiny* (tak zvaná Brněnská neboli Menší legenda o svaté Kateřině). Česká látka bývá v básnických legendách této doby zpracovávána jen výjimečně. Vedle legendy o sv. Prokopu je možno uvést ještě jen legendu *o blahoslavené Anežce Přemyslovně*, dochovanou bohužel jen v nepatrném zlomku. — V husitské době legenda jako básnický druh odumřela, k novému životu ji však vzkřísila protireformace.

³ O *Tristramovi a Izaldě* viz dále na str. 132 pozn. 4.

Život svaté Kateřiny je poslední vynikající dílo veršované epiky 14. století. Představuje vrchol poesie artistní, ale zároveň ohlašuje blížící se krizi epiky psané veršem. Život svaté Kateřiny stojí vlastně na rozcestí, neboť čistě epické hodnoty jsou v něm rozleptávány lyrismem, a tak vzniklo dílo zcela zvláštní povahy. Po cestě, již se brala tato skladba, nebylo však možno dále jít, a tak v dalším literárním vývoji pozorujeme, že se tlačí do legendárních vyprávění próza, kdežto veršovaná legenda nepřináší již nové hodnoty. Růst prózy je příznačný pro vývoj veškeré epiky. Veršovaná epika se octla v druhé polovině 14. století na obecném ústupu.

Ústup verše z epiky je nejlépe vidět na rytířských eposech, které postupně klesaly na úroveň stereotypní literatury konvenční a nerozvíjely se, zatím co se stala doménou rytířské epiky próza. Skladatelé rytířských eposů nechťeli již soutěžit s poesií latinskou, neměli již ctižádost básníka Alexandreidy — ani jeho nadání. Rytířská poesie se dostávala do rukou básníků druhého řádu, kteří si nekladli vyšší umělecké cíle a omezovali se jen na to, aby splnili požadavek zábavnosti; spokojovali se především přetlumočením oblíbené četby z němčiny. Přesto však se ještě udržovala v povědomí tradice Alexandreidy a její umělecké hodnoty byly živnou půdou. Ukazuje to báseň *Vévoda Arnošt* asi z druhé polovice 14. století. Tato rozsáhlá skladba, přeložená z němčiny, je velmi závislá na Alexandreidě po stránce výrazové, přejímá z ní celé obraty, ba i verše. Alexandr však přestával být živým typem, ideál rytíře se změnil, na místo rytířských ctností válečníka se dostaly do popředí milostné vztahy. To ztělesňuje mladší epika s rytířskými náměty, *Tristram a Izalda* a *Tandariáš a Floribella*⁴. Obě básně se zakládají na německých předlohách a umělecky nevynikají. Hrdinské činy jsou v nich samoučelné a v popředí zájmu je pouze milostný vztah. Z němčiny byly také přebásněny oblíbené eposy *Růžová zahrada velká* (dochovaná jen v malých zlomcích) a *Růžová zahrada malá* čili Laurin (v českém zpracování označena jako O Jetřichovi Berúnském)⁵. Přes malou

⁴ *Tristram a Izalda* je nejkrásnější a nejoblíbenější milostné vyprávění středověku. Námětem této historie je osudová láska a její boj s mravními konvencemi: Tristram a Izalda požili omylem nápoj lásky, který byl určen pro Izaldu a jejího nastávajícího manžela, krále Marka, a propadnou hříšné lásce, jež tragicky skončí. Svou oblibou se Tristram vyrovnal Alexandreidě; také tato látka se rozšířila téměř po všech evropských literaturách. Zakládá se na keltské pověsti a zpracována byla nejdříve francouzsky (z několika versí je nejlepší báseň CHRÉTIENA DE TROYES z 12. století). Z francouzské literatury se Tristram dostal do Německa, kde byl rovněž několikrát zpracován. Česká báseň čerpala hlavně z básníka 12. století EILHARTA VON OBERGE. — Francouzské předlohy se dovolával také německý básník 13. století PLEIER, který složil báseň *Tandareis und Flordibel*, neznáme však žádné francouzské dílo, které mu mohlo být předlohou. Snad si předlohu prostě vymyslel proto, aby (v době, kdy v literatuře udávala Francie tón) vzbudil větší zájem o své skládání.

⁵ Obě *Růžové zahrady* patřily k nejoblíbenějším německým eposům z okruhu pověstí okolo Dietricha von Bern (Dětřich nebo Jetřich Berúnský — historický Theodorich Veliký, 454 až 526). — Ve *Velké růžové zahradě* je líčeno, jak zápasí Dětřich a Siegfried se svými družinami o růžovou zahradu princezny Kriemhildy ve Wormsu. *Malá růžová zahrada* vypráví o boji Jetřicha s králem trpaslíků Laurinem, který má růžovou zahrádku v Tyrolích.

uměleckou hodnotu se tato veršování těšila dlouho oblibě a byla opisována ještě po husitských válkách.

Zatím co veršovaná rytířská epika upadala ideově i výrazově, nové látky, z nichž se pak některé těšily po dlouhou dobu oblibě mezi lidem, byly zpracovávány prózou. Próza se nejen tlačila do literárních druhů již známých z tradiční epiky veršované, v nichž se po jistou dobu verš ještě udržoval (legenda, rytířské vypravování, kronika), ale rozvíjela i nové literární druhy, které se v té době už verši vyhýbaly (literatura vzdělavatelná a krátká zábavná povídka, tak zvané exemplum). Při zkoumání staročeské prózy musíme však mít stále na mysli, že doba, v níž próza začala pronikat do epiky, nepociťovala ještě tak ostře diferencování literatury na zábavnou a odbornou, jak je to běžné dnes; tento rozdíl se začal u nás vyvíjet až někdy koncem 14. století. Jestliže tedy bude dále pojednáno odděleně o próze zábavné a odborné, nebude to proto, že bychom chtěli vkládat do středověkého literárního života něco, co v něm nebylo, nýbrž jen pro větší přehlednost výkladů. Zároveň lze tímto způsobem zachytit začátek povlovného vývoje hned při jeho zrodu; vývoj prózy byl totiž velmi rychlý, takže již na konci 14. století pozorujeme náznaky diferenciaci prózy na odbornou a krásnou v dnešním slova smyslu i po stránce výrazové.

Že středověk dlouho neznal vázanost specifických formálních prostředků k literatuře odborné a zábavné, je vidět i na literatuře veršované. Dosvědčují to na příklad i ve středověku oblíbená veršovaná mnemotechnická a veršovaná kázání. Dnes nám tato zvláštnost středověké literatury uniká, neboť verš pocítujeme jako formu nemyslitelnou pro dílo odborné, kdežto u prózy takové jednostranné vázanosti není. Tak jsme náchylni každé staročeské dílo psané veršem pokládat za dílo patřící do oblasti literatury „krásné“, zatím co staročeská próza se příliš jasně štěpí v našich očích na prózu „odbornou“ a „krásnou“. Ve středověku tak prudký rozdíl však pocítován nebyl.

Zvláštní otázka je určení, kudy probíhala v staročeské próze vývojová tendence směřující k lidovosti literatury. Je sice zřejmé, že se zájmy lidu odrážely především v kazatelství a v próze nábožensky rozjímavé (o ní bude pojednáno dále), ale z hlediska dalšího vývoje by nebylo správné stavět do ostrého kontrastu na jedné straně prózu kazatelskou a nábožensky vzdělavatelnou a na straně druhé prózu zábavnou jako dvě protikladné větve. Je třeba myslet na to, že si lid v pozdějších dobách přisvojoval mnoho z tvorby původně feudální a že z ní leccos přejal do svého ústního podání. Kritériem pro hodnocení středověké tvorby z hlediska vývoje literatury k lidovosti nemůže nám tedy být jen aktuální obsah, ale musíme ocenit též úsilí o srozumitelnost tvorby. Proto je třeba vidět jako základní protiklad na jedné straně tvorbu lidu srozumitelnou, kterou lid akceptoval, byť i později, a na druhé straně tvorbu exklusivní, lidem neakceptovanou. Je ostatně příznačné, že v dalším vývoji exklusivní tvor-

ba odumírala; odumírala proto, že byla lidu cizí, že si z ní nemohl nic vzít.

Na vznik a rozvoj české prózy v druhé polovině 14. století působila rostoucí knižní vzdělanost. Próza totiž počítala s jiným způsobem vnímání než recitativní poesie; zatím co recitativní poesie byla zaměřena na hlasitý přednes, tedy na vnímání akustické, u prózy se uplatňovalo spíš tiché čtení, tak jako se uplatňuje u literatury dnešní (tedy vnímání optické). Četné eufonické složky (např. rýmy) a důraz na rytmickou stránku naší rané prózy však svědčí o tom, že vyrovnávání s tradiční veršovanou literaturou, především s epikou, nebylo ani snadné, ani rychlé. Vznikaly i útvary, v nichž se mísily části veršované s prózou (Štilfríd).

Nejstarší díla naší umělecké prózy jsou legendární sbírky *Pasionál* a *Životy svatých Otců*, k nimž se druží *Život Krista Pána*. — *Pasionál*⁶ obsahuje životy svatých seřazené podle kalendáře. Je to úprava známé latinské Zlaté legendy (*Legenda aurea*) Jakuba de Voragine. Zakládá se na předloze přizpůsobené českým poměrům tím, že na místo některých cizích světců byly vloženy legendy o světcích českých. Protože do *Pasionálu* byla zařaděna i Karlova legenda o sv. Václavu, soudívá se, že podnět k jeho zpracování dal sám císař. O popularitě díla svědčí vedle několika dochovaných rukopisů dva prvotisky. *Životy svatých Otců* seznamovaly s počátky mnišství v Egyptě 4. století, kam se uchylovali na poušť zbožní asketové, jako sv. Antonín Veliký, Pavel Thébský, Hilarion, Eufrosina aj. Již ve 4. a 5. století o nich vznikaly legendy, a ty byly později spojovány v soubory. Zajímaly čtenáře hlavně líčením poutavých příběhů a zázraků, a tak jim poskytovaly zábavnou četbu, zároveň se však stávaly východiskem moralisování. O popularitě těchto vyprávění svědčí množství zachovaných rukopisů řeckých i latinských. I u nás se těšila veliké oblibě, a proto byla uvedena do češtiny. Vedle českého zpracování z doby Karlovy (dochovaného v několika rukopisech) máme ještě mladší redakci z konce 14. století, ale neúplnou a daleko více závislou na latinské předloze, a ještě v 16. století pořídil nový překlad Řehoř Hrubý z Jelení. *Život Krista Pána* byl snad česky zpracován — podobně jako *Pasionál* — na podnět samého Karla IV.; uvádí tak aspoň jeden z rukopisů, avšak je to rukopis pozdní. Latinskou předlohou byly *Meditationes vitae Christi* (Rozjímání o životě Kristově), dílo rázu spíš reflexivního než výpravného, které bylo dříve omylem připisováno sv. Bonaventurovi. Pro české zpracování ve srovnání s předlohou je charakteristické zkracování; kromě toho se proti meditativní složce zdůrazňuje spíš dějovost. Místy — zejména v poslední třetině — čerpal spisovatel i z jiných pramenů, např. z českého *Pasionálu*.

⁶ *Pasionál* (*passionale*, *liber passionarius*) obsahoval původně jen legendy o mučednících (legendy o ostatních světcích obsahoval *liber legendarius*), ale později se tento název ustálil pro sbírku legend o všech světcích, uspořádanou podle církevního roku.

Uvedené nejstarší památky naší umělecké prózy jsou stylisticky dobře zvládnuty; to nasvědčuje, že nešlo o první pokusy o uměleckou prózu v českém jazyce. K jejich vysoké jazykové úrovni přispívala zřejmě i tradice starší prozaické tvorby omezené na úkoly praktické (zejména překlady biblických textů a právnícké formule). Vedle toho se uplatňovala i tradice prózy kazatelské. Její vliv byl nepochybně velmi silný, jak ukazuje např. nápadný počet řečnických prostředků v naší rodící se umělecké próze. Je také patrná snaha této prózy přiblížit se i umělecky próze latinské, jak ukazují např. zřetele k eufonické stránce řeči (rýmy v próze). Podle toho můžeme usuzovat, že našim nejstarším prozaikům šlo o více než o pouhé vystižení smyslu latinských pramenů.

K starší vrstvě české umělecké prózy patří také legenda o sv. Jeronýmovi, nazvaná *O svatém Jeronýmovi knihy troje*. Její vznik souvisel s ovzduším Emauzského kláštera. Sv. Jeroným, nejučenější křesťanský theolog starší doby (asi 347—420), byl totiž pro svůj dalmatský původ pokládán ve středověku za Slovana; bylo mu přičítáno sestavení hlaholice a překlad Písma do staroslověnštiny. Proto mu byl také (spolu se sv. Prokopem) zasvěcen Emauzský klášter a na podnět Karla IV. zpracoval Jan ze Středy latinsky jeho životopis. Zredigoval toto dílo ze tří podvržených listů. Toto latinské zpracování bylo ještě za Karlova života přeloženo do češtiny. Překlad se však nevyrovná svou uměleckou hodnotou třem památkám výše zmíněným.

Od šedesátých let se rozvíjela zábavná próza neobyčejně bohatě a pronikala do všech epických druhů. Přitom je charakteristické, že se tu uplatňovala i krátká forma samostatné povídky nespojované v cyklus. V oblastech duchovní epiky jí představují rozličná vypravování biblická. Zvláštní oblibě se z nich těšila starozákonní vyprávění *Život Adama a Evy*, všímající si hlavně jejich osudu po vyhnání z ráje, *Život Josefův* a život jeho manželky *Aseneth*⁷. Tyto povídky byly hojně čteny až do nové doby. K nim se družila dále *Poručenství* (= závěti) *dvanácti patriarch*, líčící, jak synové Jakubovi nabádají na smrtelném loži své potomky k správnému životu; většinou připojují i proroctví o budoucnosti svého pokolení. Toto vypravování se opisovalo a tisklo až do nové doby a nebylo patrně bez vlivu na Vavřince Leandra Rvačovského Masopust (1580), v němž vystupuje jeho dvanáct synů, „pekelných patriarchů“, zosobňujících dvanáct hříchů, které masopust plodí. Ze Starého zákona je také vzata látka vypravování *o Tobiášovi*⁸ (Dobšovi). Hojně se však čtla i vypravování z Nového

⁷ *Josef* byl podle bible syn Jákobův. Prodán bratry do Egypta, byl koupen faraónovým úředníkem Putifarem a později si získal přízeň faraónovu, který ho učinil správcem země. Povídka rozvádí epizodu o tom, jak Josefa sváděla Putifarova žena. — Povídka o *Aseneth* se odehrává v době, kdy byl Josef správcem Egypta. Putifarova dcera *Aseneth* se do Josefa zamiluje, ale on odmítá její polibek, protože líbala modly. Anděl ji pak poučí o pravé víře a *Aseneth* se stane Josefovou ženou.

⁸ *Tobiáš* byl podle bible proslulý zbožností. Ve stáří oslepl a byl uzdraven svým synem podle rady anděla Rafaela. Látka o *Tobiášovi* byla zpracována i později jako biblická hra.

zákona vztahující se ke Kristovu umučení, legenda o dřevu Kristova kříže, legenda o svaté Veronice a evangelium Nikodémovo⁹.

Ze spisů eschatologických (o posledních věcech člověka, posmrtném životě a záhrobním světě) došlo největší obliby *Jiříkovo vidění*. Vypravovalo se v něm o vidění uherského rytíře Jiřího, který na pouti v Irsku poznal peklo, očistec i ráj. Spisek býval přetiskován jako lidová knížka a úsloví „je jako v Jiříkově vidění“ proniklo do lidové řeči (srov. i název hry Josefa Kajetána Tyla). Pekelná muka líčilo také apokryfní vypravování *Jmě o svatém Pavle a o svatém Michaeli*. Vypravuje se v něm o Pavlově vidění pekelných muk a o tom, že na prosbu sv. Pavla utrpení odsouzených duší přestane vždycky v neděli. S tímto viděním se spojoval jiný apokryf, *List s nebe poslaný*, který byl do češtiny přeložen již v první třetině 14. století. Tento list spadl prý z nebe a nabádal k svěcení neděle. Rozšiřovali jej flagelanti. Podobné listy z nebe byly psány a rozšiřovány i později (srov. str. 474).

K vyprávěním rázu legendárního se druží i tak zvané pekelné romány *Solfernus*, *Beliál* a *Súd Astarotův*. Jsou zajímavé spojením živlu výpravného s živlem právníckým (podobně jako Tkadleček, o němž bude řeč dále). Jejich prototypem byl latinský spis italského právníka Bartola di Sassoferrato (asi 1314—asi 1357) *Tractatus procuratoris* (Traktát zplnomocněnce, to je zástupce ďáblů před božím soudem), v němž byla vylíčena pře ďáblů s bohem, vedená přesně podle předpisů kanonického (církvního) práva. Všechny tyto „pekelné romány“ mají společný rámec sporu ďáblů s bohem, předmět sporu je však různý: *Solfernus* líčí rozepří mezi ďáblů a bohem pro svržení vzpurných andělů z nebe do pekel, v *Beliálu* jde o spor s Kristem proto, že vysvobodil duše sv. Otců z předpekli, *Súd Astarotův* zpracovává žalobu ďáblů, kteří si stěžují na to, že Kristovo umučení je zbavilo práva trýznit v pekle lidské pokolení. Všechny tyto romány jsou nazývány podle ďábelských advokátů a jejich podkladem jsou zpracování latinská.

Společným znakem prózy, o které byla dosud řeč, je to, že se obírá událostmi fantastickými nebo sahá do časové dálky (je třeba mít na mysli, že z hlediska středověkého člověka biblické postavy byly postavami historickými). Legendární vypravování o postavách z doby poměrně nedávné je výjimečné. Představuje je *Větší život svatého Františka z Assisi* od generála františkánského řádu sv. Bonaventury. Český překlad byl pořízen na konci 14. století.

Dosud charakterisované památky vesměs pokračovaly v tradiční náboženské epice, s výjimkou „pekelných románů“, které však lze přidružit jako zvláštní odrůdu k staročeským sporům. Nový literární druh představovala *exempla*, jak se říkalo krátkým vypravováním (bajky, paraboly apod.),

⁹ Povídka o dřevu kříže líčí fantastické příhody týkající se stromu, z něhož byl zhotoven Kristův kříž. — *Veronika* podle pověsti podala Kristovi jdoucímu na popraviště roušku, aby do ní otřel pot; Kristus do ní otiskl svou podobu a touto relikvií byl uzdraven pohanský císař Tiberius. — O *Nikodémovu evangeliu* viz výše na str. 54.

jichž používali kazatelé jako příkladů ke zpestření svých výkladů (*exemplum* = příklad). Od 12. století se pořizovaly pro potřeby kazatelů celé latinské soubory takových povídek. V některých sbírkách byla exempla zpracována tak, že mohla být čtena i samostatně jako zábavná četba. Tím se oddělila od kázání a vyhranila ve zvláštní literární druh. Ve 14. století byl pořízen nejznámější soubor *exempel Gesta Romanorum* (Příběhy Římanů), nazvaný podle toho, že dějištěm příběhů je nejčastěji Řím a hlavními postavami římský panovníci, nejčastěji ovšem nehistoričtí. Z druhé poloviny 14. století máme i české zpracování této sbírky.

Vedle Gest se nám dochoval ještě jiný soubor drobných příběhů s moralistní tendencí, tzv. *Olomoucké povídky*. Těchto pětaticet krátkých příběhů vzniklo nejspíše okolo roku 1400 a představuje útvar stojící vývojově dále než původní exempla. Není to již snůška vyprávění složených jako pomůcka pro kazatele, ale jde o záměrně uspořádaný cyklus, odpoutaný od kazatelství a určený za poučné zábavnou četbu. Tak tvoří Olomoucké povídky přechodný útvar od *exempel* k laické povídce doby pohusitské.

Podobné odpoutávání od kazatelství je charakteristické pro vývoj exempla vůbec. Dovědčují to i jednotlivé povídky z Gest, které nacházíme mimo tento soubor a které můžeme sledovat v literatuře až do Hájka z Libočan a Lomnického z Budče. Některá exempla pronikla i do ústní lidové tradice. Lze též předpokládat cestu opačnou, to je některá exempla mohla být pojata do souborů z lidového ústního podání.

Veliké oblíbenosti se těšila vypravování ze života rytířského. Zajímavé příhody a zejména exotika, která byla pro dobrodružná rytířská vypravování charakteristická, uchvacovaly prostšího čtenáře, a proto se některé z těchto povídek ještě dlouho později tiskly jako knížky lidového čtení a leccos z nich proniklo do lidového podání. Typem takového vypravování jsou *Štilfrid* a *Bruncvík*, dvě samostatné povídky na sebe navazující. Jejich látka je z německých pověstí, ale český autor ji přizpůsobil domácímu prostředí tím, že je pojal jako pověsti heraldické, vysvětlující původ českého královského erbu (to je státního znaku). Oblíbeným lidovým čtením se stalo také vypravování o *Apolloniovi, králi tyrském* a oslava ideální věrné ženy *Valter a Griselda*¹⁰.

Změnu sociálního složení čtenářstva této rytířské beletrie ve srovnání se šlechtickým publikem veršované Alexandreidy ukazuje výstižně její prozaický protějšek — *povídka o Alexandru Velikém*. Zde je nápadně změněn především postoj k hrdinovi; Alexandr není již pojat jako prototyp šlechtických ctností, jak tomu bylo v Alexandreidě veršované, ale především jako hrdina ve fantastických dobrodružstvích. Právě to ukazuje na jiné publikum, neboť

¹⁰ *Apollonius* je typ rytíře, který již nevíteří zbraněmi, ale důvtipem. Bohaté příběhy se kupí okolo historie o jeho odloučení od manželky a dcery; Apollonius je pokládal za mrtvé, ale posléze se s nimi shledal. Vypravování bylo oblíbené až do nové doby. — K pokorné a oddané Griseldě byl vytvořen protějšek — sobecká a necitelná *Briselda*. Povídka o ní byla složená na naší půdě latinsky a přeložena do češtiny. Kdežto však vypravování o Griseldě bylo rozšířeno téměř po celé Evropě (zpracoval je např. i Boccaccio), povídka o *Briseldě* zůstala omezena na naši literaturu.

na rozdíl od eposu v prozaické povídce nemá již vypravování o Alexandrovi politickou aktuálnost, ale nabylo charakteru jen zábavného. Alexandr byl zobrazen jako člověk společenské vrstvy, s níž se skladatelovo publikum neztotožňovalo. Proto se naň dívalo z vnějšku, vidělo v něm hrdinu cizího svému vlastnímu způsobu života a jeho zájem se soustřeďoval na živel dobrodružný.

Pro nové společenské zařazení této beletrie je charakteristické i zpracování známé látky o dobývání Tróje, tak zvaná *Trojanská kronika*. Toto nejrozsáhlejší dílo staročeské zábavné prózy se těšilo veliké oblibě; okolo roku 1470 vyšlo tiskem jako první tištěná kniha a udrželo si zájem čtenářů až do 19. století. Vypravování o bojích o město je rozšířeno o líčení plavby Argonautů za zlatým rounem a osudů hlavních hrdinů po návratu z války. Mimo jiné je i zde charakteristické líčení Tróje jako města středověkého.

Látku o dobývání Tróje zpracovanou Homérem v Iliadě neznal ovšem středověk z Homéra, ale z různých zpracování přizpůsobených středověkému vkusu. Sem patřil zvláště latinský spis Diktyse Krétského (asi 3. století n. l.) *Ephemeris belli Troiani* (Letopisy trojské války) a podobné dílo Daresa z Frýgie (5. století n. l.) *Historia de excidio Troiae* (Historie o vyvrácení Tróje). Středověk pokládal tato vyprávění za překlady spisů starších než Iliada (Dares prý byl trojský kněz). Z těchto spisů čerpaly četné středověké rytířské eposy, z nichž měla největší ohlas francouzská báseň Benoîta de Sainte More z 12. století *Roman de Troie* (Román o Tróji). Na ní se zakládá latinské prozaické zpracování *QUIDONA DE COLUMENA Historia Troiana* (Trojanská historie — 1287). Toto dílo je podkladem naší Trojanské kroniky. Do češtiny bylo přeloženo dvakrát. Mluvíme-li o Trojanské kronice bez bližšího označení, míníme tím zpravidla zpracování první, které je lepší než mladší zpracování z roku 1411.

Zájem o exotismus, pro který se tak líbila uvedená rytířská vyprávění, projevil se také v překladu dvou knih o východních zemích, fantastického cestopisu tak řečeného MANDEVILLY a pravdivějšího *Milionu* od benátského kupce MARKA POLA († 1324). Oba cestopisy byly do češtiny přeloženy okolo roku 1400. Vypravování cestopisu Mandevillova, spjatého původně s rytířským prostředím (přeložil jej z němčiny dvořan Václava IV., Vavřinec z Březové), těšilo se u nás daleko větší oblibě než střízlivější Milion, který vznikl v prostředí měšťanském a byl určen původně patriciátu. Nic nepomohlo, že v českém zpracování byly značně setřeny odlišné rysy obou cestopisů, vyplývající z jejich nestejného poměru ke skutečnosti. Milion zapadl, kdežto Mandevillův cestopis byl čten až do nové doby a ještě na začátku obrození jej nově vydal Václav Matěj Kramérius jako lidovou knížku.

Touhu po poučení o celém světě dokládá překlad *Lucidáře*, který byl přeložen z latiny přes němčinu. Původní příručka psaná formou otázek a odpovědí, *Elucidarius* nebo *Lucidarius* (Osvěcovač), byla sestavena latinsky ve 12. století. Český překlad se tiskl až do nové doby jako lidová knížka. — Okolo roku 1400 byla též přeložena do češtiny proslulá kronika MARTINA POLONA zvaná *Martimiani* (srov. str. 93). I tento překlad je z německé úpravy a nacházíme jej mezi prvotisky. Překladačem byl rytíř BENEŠ z HOŘOVIC († asi 1420). — Zájem o světové dějiny se projevil také v tom, že byly do češtiny uvedeny biblické dějiny, které sestavil pařížský profesor theologie Petr z Troyes, zvaný COMESTOR nebo Manducator († 1179)

s názvem *Historia scholastica* (Školská dějprava). — O překladech ostatních historických prací (Pulkavy, Karla IV.) byla řeč výše.

Opačný pól naší prózy ve srovnání s pracemi, o nichž jsme dosud mluvili, představuje *Tkadleček*. Je to jakýsi prozaický protějšek Života svaté Kateřiny po té stránce, že jde o dílo exklusivní, svým obsahem i pojetím vzdálené lidu. Svou náročností je však *Tkadleček* zároveň dokladem toho, jak vysoká byla kulturní úroveň našich vzdělanců okolo roku 1400. Charakteristické je i užití češtiny pro náročnou skladbu; je vidět, že naši vzdělanci češtinou neopovrhovali, ale že byla i jejich spisovným jazykem vedle latiny.

Námětem skladby je spor mezi *Tkadlečkem* a zosobněným Neštěstím, které prý bylo příčinou nevěry jeho milé, Adličky. Dílo je míněno patrně alegoricky, ale jeho symboly nedovedeme dnes jednoznačně vyložit. Spor je rozpoután pro nevěru milé, ale přechází ve spor o otázku obecnou, zda totiž člověk může svůj osud určovat svobodně a do jaké míry je při tom omezován boží vůlí. Spor končí vítězstvím Neštěstí. Dílo je neobyčejně složité a rafinované po stránce stylistické a na čtenáře klade vysoké nároky. Je plné citátů z Písma, církevních spisovatelů a spisovatelů starověkých a k důkazům používá aparátu soudobé scholastiky. Právě v tom, že je zde použito scholastické učení k zpracování světského námětu, a to jazykem českým, je zvláštní význam díla, které s úspěchem využilo slohových prostředků soudobé latinské beletrie a účinně s ní soutěžilo. Pro skladbu je také příznačné (podobně jako pro *Život svaté Kateřiny*) pronikání lyrických živelů a těsný vztah k soudobé milostné lyrice.

Vzorem byla neznámému autorovi německá skladba *Ackermann aus Beheim* (Oráč z Čech; v novodobém českém překladu Oráč a Smrt), kterou složil roku 1400 písař a rektor školy v Žatci a později protonotář Nového Města pražského mistr JAN ZE ŠITBOŘE († 1415). Toto vynikající dílo německé prózy, těžící z uměleckých prostředků vypracovaných náročnou prózou latinskou, je rovněž spor, ale pohybuje se v oblasti životní tragiky. *Ackermann* vyzývá na soud Smrt, která mu odňala v šestinedělí manželku; pronáší jako žalobce obvinění a Smrt se hájí jako obžalovaný, až nakonec rozsoudí jejich spor sám bůh. Německá skladba však nebyla českému spisovateli více než popudem. Nehledíc k různému pojetí sporu, liší se obě skladby i rozsahem (česká je asi čtyřikrát obsírnější než německá).

Lyrická poesie umělá v druhé polovině 14. století prochází obdobným vývojem jako ostatní literární druhy. V první řadě o tom svědčí rozvoj lyriky světské, která se po námětové stránce vyrovnávala bohaté škále lyriky západní a napodobovala zpravidla její vzory. Tak se v naší lyrické tvorbě začínala ztrácet převaha náboženské tematiky a v její oblasti postupoval proces zesvětštění literatury, který jsme shledali již v epice.

Jedním z charakteristických znaků naší lyriky v této době bylo její těsné sepětí se zpěvem. Lyrická skladba byla zpravidla zároveň písní, básník byl

zpravidla zároveň hudebním skladatelem. Slovo „píseň“ se tak stávalo označením pro lyrický projev vůbec. Toto sepětí lyriky se zpěvem se projevilo výrazně i v její formální stránce, jak ještě ukážeme dále. Jiným charakteristickým znakem naší lyriky doby Karlovy a Václavovy je nedostatek individuálních rysů. Námětem lyrické skladby nebývá totiž konkrétní vztah (např. milostný), ale básník si klade za cíl zobrazovat vztahy a situace obecné. Autorovi proto nešlo o vystižení opravdového zážitku, ten mu byl věcí podřadnou; tak se lyrická skladba dnešnímu čtenáři nutně jeví jako pouhá snůška obecně známých motivů. Tím se ovšem výrazně liší od lyriky dnešní. Přesto však nesmíme tuto lyriku považovat za tvorbu nepůvodní a epigonskou; i zde je třeba uvážít, že středověk kladl otázku původnosti jinak, než jak ji klademe dnes.

Zvláštnosti v zobrazování i ve výstavbě básní vyplývaly ze středověkého postoje nositelů této lyriky k světu; s ním souvisela stejně nápodoba hotových forem, jako potlačování individuálních rysů na újmu rysů „obecných“. Je to jev obdobný nedostatku individualisace při zobrazování postav v epice.

Zvýšený zájem o světskou lyriku se projevuje už v širí jejích námětů: pěstovala se lyrika milostná, reflexivní, satirická, a najdeme i baladu. Zájem o všechny tyto druhy nebyl ovšem stejný; v popředí veškeré světské lyriky stála lyrika milostná. Zčásti vznikala v šlechtickém prostředí a byla pro ně určena, ale podle všeho se těšila největšímu zájmu u tehdejší inteligence. Na její tvorbě se valnou měrou podíleli vysokoškolsí studenti, jak se tehdy říkalo „klerici“ nebo „žáci“. Proto má namnoze exklusivní ráz, ale žákovský živel do ní přinášel vedle prvků intelektuálních i živel parodistický a nepochybně i prvky lidové, žákovskému živelu ostatně velmi blízké.

Z konvencí, jimiž je milostná lyrika prostoupena, je nejvýraznější pojetí milostného vztahu jako milostné služby básníka. Láska je chápána jako vasalství, milenec vystupuje jako poddaný milované paní — zpravidla se opěvuje žena vdaná za jiného. Tato představa byla vytvořena feudální lyrikou provenzálskou v druhé polovině 11. století a ve století 12. a rozšířila se pak po celé západní Evropě. Vyplynula z šlechtického prostředí, v němž původně tato „dvorská“ lyrika žila a v němž se vasalský vztah, typický pro vztahy mezi feudály, přenášel i do sféry milostné. Toto přenášení šlo tak daleko, že se někdy opěvovaná paní oslovovala jako *pán*. Už samo pojetí lásky jako vasalského vztahu nám odhaluje nelidovost této tvorby a její exklusivnost.

K nám toto pojetí dvorské lásky nepřišlo ovšem přímo ze své francouzské vlasti, nýbrž prostřednictvím německým, kde se udržovalo v rytířském minnesangu do století 13. a ve století 14. přecházelo do poesie měšťanské (Meistersang), v níž pomalu odumíralo. U nás se tato původně dvorská produkce dostávala z valné části do prostředí měšťské inteligence a studentstva, tedy mezi příslušníky vrstvy, které už bylo cizí šlechtické pojetí světa, jehož vztahy tato lyrika původně odrážela. Její typické obrazy sice žily dále, ale přežívaly už

jen jako neživá konvence. To však nezabraňovalo samostatně tvořit, ovšem samostatně ve smyslu středověkém, zejména na poli hudebním. Nejcennějším dokladem takovéto žakovské skladby je tak zvaná *píseň Žávišova*, milostný nářek nad neblomností milé, začínající slovy „Jižť mne všě radost ostává“ (= opouští).

Vedle exklusivní lyriky však máme i stopy milostné písně vyrostlé v prostředí městském, např. skladbu *Měj se dobře, srděčko* (začínající slovy „Ztratilat jsem milého“). Zde není stop po učené teorii lásky, která je příznačná pro poesii dvorskou; prostá forma, jakož i to, že mluvčím není muž, nýbrž dívka, poukazuje k prostředí, kterému bylo aristokratické a intelektuálské pojetí lásky cizí. V některých popěvcích a v písních zařazených do velikonočních her (*Mastičkář*, *Hra veselé Magdalény*) nacházíme i stopy písně lidové. Podle toho se zdá, že proces postupného pronikání lidových prvků do literatury zasahoval i světskou lyriku. Vztah zde byl však dvoustranný, neboť na druhé straně nacházíme později v lidové písni typické formy, které jsou odvozeny ze středověké lyriky umělé, zejména trojdílnou strofu.

Trojdílná strofa se skládala ze dvou částí melodicky stejných, k nimž se přidružovala třetí část melodicky odlišná. Dvěma prvním částem se říkalo *versus* (zkratka V) nebo podle německé terminologie *stóly*, třetí částí *dopěv* nebo *repetitio* (zkratka R^o). Pokud měly všechny tyto tři části stejný metrický tvar (počet slabik a veršů, rozložení rýmů), dá se určit trojdílná strofa jen tenkrát, je-li dochován nápěv. Takovou strofou je složena např. píseň *Dřěvo se listem odievá*. Z textu samého můžeme určit trojdílnou strofu jen tehdy, je-li dopěv po stránce veršové odlišný od obou stól. Příkladem takové skladby je píseň *o svatě Dorotě*:

- V Doroto, panno čistá,
tvój hod ctí cierkev svatá,
neb jsi dievka výborná,
bohem zvolená.
- V Cností tvých i tvé čistoty
nemóž žádný vypsati,
jimižs ty ozdobena,
Kristu snúbená.
- R^o Radujíc se s chotěm svým,
pomoziž nám zde smutným
k věčné radosti.

Trojdílná strofa byla nejoblíbenější formou staročeské zpěvní lyriky.

Jinou formou — velmi oblíbenou např. v německé literatuře, ale u nás poměrně vzácnou — byl *lejh*, který se vyvinul z církevních sekvencí. Je to útvar, v němž se táž melodie opakuje zpravidla dvakrát a pak je vystřídána melodií jinou; jinými slovy je to útvar z několika dvojdílných slok, z nichž každá má jinou melodii. Strofy původně musely být odlišné i po stránce sylabické a co do počtu veršů, později se však připouštělo, aby byly shodné a lišily se jen nápěvem. — První typ představuje např. plankt *Žalošćenie* (srov. str. 130), druhý *Otep myrrhy* (srov. str. 142). U písně druhého typu lze ovšem určit, zda jde skutečně o lejch, jenom tehdy,

jestliže máme dochován nápěv. K lejhům patří i *Závišova píseň*, u ní je však forma uvolněna (melodické útvary se opakují třikrát).

Pro převahu milostné písně v celé oblasti staročeské lyriky je příznačné, že působila i na lyriku duchovní, do níž pronikaly některé motivy světské erotiky. Svědčí o tom píseň *Otep myrrhy*¹, zakládající se na motivech Velepísně Šalomounovy, a píseň *Slovce M* (to je Písmeno M, patrně počáteční písmeno jména Maria); u této skladby však není jasné, zda jde opravdu o duchovní píseň mariánskou či o světskou píseň milostnou (začíná slovy „Srdce, netuž, nelžt' zbýti“). — Z ostatní duchovní lyriky, necháme-li stranou veršované modlitby, je důležitá již zmíněná *píseň o svaté Dorotě* („Doroto, panno čistá“), zajímavá tím, že je v ní lyricky zpracována látka legendární, a *plankty*, o nichž byla řeč výše. Složitou symbolikou zaujmou písně *Mistr Lepič* („Slychal-li kto práv při vierě“) a *Kocovník* („Znamenajte, všichni mistři“), v nichž je bůh symbolicky zobrazen jako hrnčíř a kožišník. Celkem však lze pozorovat, že rozkvět české duchovní lyriky byl brzděn latinskou liturgií; proto její rozvoj podnítilo plně teprv husitství.

V některých písních nacházíme i obraz soudobého života a jeho sociálních problémů. Jsou to především skladby studentské, „žákovské“. Tak např. *Píseň veselé chudiny* („Jižt' nám zima přišla“) s humorem přímo šibeničním vtipně zobrazuje ubohý život chudých studentů nebo píseň *Sedláci* („Chcete-li poslouchati“) vyjadřuje hrubé opovržení k selskému lidu, jehož nezpůsobům se autor, patrně žák, vysmívá.

Žákovský humor se zvláště uplatňoval v písních makarónských, kde se střídaly verše české s latinskými, srov. např. začátek této studentské žebravé písně: *Carmen praestet Deus coeli*, | v němž by to byl rozum celý | *describendi varia*. | *Qui suevimus saepe radi*, | jedli bychom často rádi, | *sed ubi cibaria*¹¹. Takové písně se mohly ovšem dobře uplatnit jen v intelektuálském prostředí. Někdy se v nich i parodovala česká lyrika, jak ukazuje píseň začínající slovy *Detrimentum patior* (Trpím bolestí), parodující milostný nářek. Tato píseň také svědčí o tom, že v prostředí inteligence byla česká milostná lyrika dobře známá.

Rozpory mezi měšťany a šlechtou na konci století zobrazuje baladická píseň *O Štemberkovi* („Račte poslouchati, co vám chci zpíevati“). Líčí, jak mělničtí měšťané zrádně ubili šlechtice, který chodil za měšťanskou dcerkou. Tato skladba svým výrazem i tónem připomíná lidovou píseň, zvláště je však zajímavé to, že její autor sympatisuje se zabitým šlechticem. To však nic nemluví proti lidovosti písně. Píseň mohla být výrazem citění venkovského člověka proto, že v době, kdy vznikla, venkov byl vlastně bližší šlechtě než měšťanstvu, a tak se mohl antagonismus mezi šlechtou a měšťany odrazit druhotně i v protikladu venkova a města.

¹¹ Překlad latinských veršů: Nechť bůh nebeský přispěje k skládání — vylíčit všechno možné. — My, kteří jsme zvyklí třítí bídu — ale kde je co k jídlu?

Z jiných skladeb uvádíme ještě milostný list začínající slovy „Láska s věrú“ a alby, pro něž vytvořil Hanka český název svítáníčka. Jejich námětem je loučení milenců, kteří spolu strávili noc, na úsvitu nového dne („Milý jasný dni“; „Přččkaje všě zlé strážč“).

S rozvojem lyriky souvisí i to, že jako nový slovesný druh vznikaly skladby lyricko-epické, představované zvláště skladbami mariánskými a básněmi o Kristově umučení, v nichž převažují reflexivní složky nad složkami výpravními. Patří sem *Nanebevzetí Panny Marie*, *Seđmero radostí Panny Marie*, *Devatero radostí*, *Svaté Mařie s nebes chwála* (složená nějakým knězem LEVŠTÉNEM), *Roudnické umučení* a *Rajhradské umučení*. V některých skladbách lyrickoepických převládá ráz kazatelský: *Radosti Panny Marie*, *Nanebevzetí Panny Marie* a zejména veršovaná homilie *Pláč Marie Magdalény*.

Po stránce formální je pro zpěvní lyriku zvláště charakteristický její verš, který těsně souvisí s hudební stavbou. Je metricky málo vyhraněný a rým bývá často ochuzován. Obě tyto zvláštnosti jsou asi důsledkem nápěvu. Protože byl rytmus nesen nápěvem, nebylo třeba jej označovat ještě rozložením slovních přízvuků ve verši nebo pointováním rýmu. Nápěvem se mohly vyrovnat i menší nepřesnosti v počtu slabik verše. Na druhé straně však pozorujeme, že se v písni objevuje i vzestupný rytmus, který bylo lze jen těžko uskutečnit českým jazykovým materiálem („Dřěvo sě listem odievá“, „Andělíku rozkochaný“); vzestupnost zde signalisoval nápěv, jemuž se ovšem slovní rytmus snažil podle možnosti přizpůsobit.

V naší zpěvní lyrice z druhé poloviny 14. století je též patrný silný vliv formy latinské písně, která působila na formy písně české. Zřejmě šlo o soutěž obojí tvorby, latinské a české. Kromě toho lze pozorovat styčné body mezi lyrikou zpěvní a lyrikou mluvní po té stránce, že typické strofické formy přecházely z písní do skladeb mluvních. To svědčí o klíčovém postavení zpěvní lyriky v literárním procesu.

Ke konci 14. století pozorujeme, že se nápadně mění uplatnění verše v literatuře. Verš ztrácel souběžně s rozvojem prózy, lyrických a lyrickoepických skladeb své výlučné postavení v literárních projevech, vznikaly však první náznaky jeho sepětí s určitými slovesnými druhy, které je příznačné pro moderní literaturu. Typickým výrazovým prostředkem pro epiku se stávala próza a verš se tak omezoval na útvary zabarvené subjektivně (lyrika, satira), na drama a básnictví tendenční.

Tendenční (didaktické a satirické) básnictví má postavení zvláště významné, neboť v něm nacházíme vedle skladeb řešících obecné problémy též skladby snažící se zasáhnout přímo do soudobého politického a sociálního dění; tím navazovalo na dědictví Dalimilovy kroniky a vytvářelo nejvýznamnější díla druhé poloviny 14. století, předjímající aktuálnost literatury husitské doby. Tendenční básnictví je zajímavé i tím, že odhaluje rozpory v době přístřu-

jící se krize feudalismu, neboť v něm promlouvají zájmy měšťanstva, lidu i panstva.

Některé didaktické skladby pokračují ovšem ve starší literární tradici, jak svědčí druhý a třetí *Spor duše s tělem*¹², z nichž však žádný nedosahuje básnického významu Sporu prvního, ale přesto je vidět i v didaktických skládáních, která uvádějí do naší literatury typicky středověká díla, orientaci na měšťanské publikum. Tyto skladby se zaměřují na praktickou morálku, viděnou však očima měšťanskýma, nebo chtějí podat prostšímu čtenáři obecné poučení o složení světa. Tak vzniklo české zpracování oblíbených *Katonových průpovědí*¹³ a *ezopských bajek*¹⁴, zajímavých též vlastenecky laděnou předmluvou, v níž si básník stěžuje na nezáměr o básnické výtvořiny u publika. Obraz kosmu, jak si jej představoval středověký vzdělanec, podává kosmologická básněn *Alan*, volné zpracování veršované skladby Anticlaudianus od theologa Alana ab Insulis (to je z Lille, † asi 1203), líčící cestu Moudrosti k bohu¹⁵. Do českého zpracování proniklo asi leccos i z lidové tradice.

K této větvi tendenčních skladeb patří též veršovaná kázání zdůrazňující stránku mravoučnou a zaujetí sociální (*O sedmimiezciatma blázních, O pěti studniech*). Z eschatologických skladeb vynikají výrazovým uměním básně *O nebezpečném času smrti* a parabola *O bohatci*.

Nejlépe nám zobrazují společenské rozpory v době okolo poloviny 14. století satiry *o řemeslnících a konšelích* a *Desatero kázanie božie*, zapsané v tak řečeném Hradeckém rukopise. Tyto skladby jsou důležité proto, že v nich po prvé v naší literatuře otevřeně promlouvají zájmy měšťana a chudého lidu. Svým tónem i obsahem patří do stejné linie jako tak zvaní Husovi předchůdci, k nimž se Desatero hlásí i formou kázání. Jejich hlavní přínos je v tom, že jimi proniká

¹² *Druhý Spor* (asi z poloviny 14. století) je parafráze proslulého latinského Visio Philiberti. Pohříchu není dochován celý, schází konec. Literárně nevyniká. — Větší hodnotu má *třetí Spor*, zakládající se rovněž na Visio Philiberti a pocházející z konce století. Svou předlohu parafrázuje volněji a samostatněji.

¹³ Latinský originál je sbírka didaktických sentencí a rad, většinou veršovaných, zvaná *Dionysii Catonis disticha moralia* (Mravní dvojverší Dionysia Katona). Pochází z 3. nebo 4. století n. l., ale ve středověku býval za jejího autora mylně považován římský státník M. Porcius Cato Censorius (234—149). Tato sbírka se stala jednou z nejoblíbenějších učebnic latiny a zároveň dobrých mravů a byla později ještě několikrát přeložena, také Komenským. — Staročeský překlad převádí elegická disticha originálu většinou do šestiverší, a tím oslabuje jejich gnómičnou pádnost.

¹⁴ O EZOPOVI, jemuž se připisuje řecký originál těchto bajek, nemáme bližších zpráv; tradice ho klade do 6. století př. n. l. První soubor prozaických bajek jemu připisovaných je z doby okolo 3. století př. n. l., pořídil jej jakýsi Démétrios Falérský. Do latiny uvedl tyto bajky v podobě veršované parafráze propuštěnec císaře Augusta PHAEDRUS (1. století n. l.). Středověk se s nimi seznámil jednak z prozaického zpracování pořízeného jakýmsi ROMULEM v 10. století, jednak z anonymního veršovaného přepracování Romula (tak zvaný ANONYMUS, 12. století). Z těchto dvou pramenů se bajky rozlétly po celé Evropě. Zároveň se šířily zkazky o Ezopově životě a Ezop se později stal oblíbeným hrdinou lidových knížek.

¹⁵ Skladba nebyla pořízena přímo podle Alanovy básně, nýbrž podle latinského prozaického výtahu (kompendia). — Název je narážka na CLAUDIANA CLAUDIA († 404), který byl největším latinským básníkem své doby a velmi oblíben ve středověku. Claudianus líčí totiž ve skladbě *In Rufinum libri II* (Dvě knihy proti Rufinovi) cestu do pekel, kdežto v básni Alanově je líčena cesta do nebes.

kritika společnosti vedená zdola, to je z posic chudiny. Tím jsou blízké legendě o sv. Prokopu, která snad měla s nimi společného autora. Svým zaměřením představují nejpokrokovější básnická díla 14. století.

Vynikají i po stránce umělecké. Nehledaným slovem promlouvají opravdu z duše chudiny městské i venkovské a stíhají nenávistí všechny vykořisťovatele. Jejich autor však nebyl jen nenávistným moralistou, ale dovedl okořenit své kritické výpady i humorem a zpestřit svůj výklad vloženou veselou povídkou. Byl to nespíše nějaký klerik blízký kazatelům šedesátých let.

Další vývoj veršované satiry nebyl však přímočarý. Mladší satira *Podkoní a žák*, vzniklá těsně před rokem 1400, v které vystupuje chudý univerzitní student a panský služebník, nemá již účelnosti satir zapsaných v Hradeckém rukopise. Hlavními postavami jsou sice chudáci, ale skladatel nevyjadřuje nenávist k těm, kteří způsobují jejich bídu. Báseň však znamená krok kupředu v umění vykreslit názorně postavu. Při čtení přímo ožívá před našima očima život v staročeské krčmě, kde se rozedraný panský služebník a hladový student hádají o to, kdo z nich má lepší bydlo, ale zároveň oba bezděky odhalují svou bídu. Jejich spor o přednost stavu nebylo možno vyřešit, a proto skladba končí tím, že si oba vjedou do vlasů.

Báseň se řadí k oblíbeným středověkým básnickým sporům o přednost stavu, jaké se pěstovaly v zákovské latinské poesii, nemá však v latinské tvorbě přímé obdoby, je asi původní i námětem. Vzdáleně ji připomíná jen skladba *Videant, qui nutriunt* (Ať to vidí živitelé [to je rodiče]), rovněž českého původu; jejím námětem jsou útrapy dvou bratří, šlechtických synků, které nechá otec třít bídu, aby je připravil pro život. Jeden se stane podkoním a druhý studentem. Báseň je nepřímou kritikou změkčilé výchovy patricijských synků. — Český byl zveršován také oblíbený středověký *Svár vody s vínem*, hádka mezi zosobněnou vodou a vínem o jejich přednost. K těmto hádkám se volně druží i skladba *O ženě zlobivé*, ironická rada manželu, jak udobřit zlobivou manželku.

V době zjitřených rozporů našly literární výraz i zájmy konservativní části společnosti, představované panstvem, v Nové radě od SMILA FLAŠKY Z PARDUBIC († 1402) a v Radě otce synovi, která bývá připisována témuž autorovi.¹⁶ V obou skladbách promlouvají zájmy bohaté šlechty v době, kdy feudalismus prožíval krizi. Ideologicky stojí tedy na opačném pólu než satiry Hradeckého rukopisu.

Námětem *Nové rady* jsou rady zvířat, která sezve mladý král lev při svém nastoupení na trůn. Zvířata mu radí, jak správně vládnout, a to tak, že se zpravidla střídá čtvernožec a pták. V radách jsou dvě vrstvy, některé rady jsou míněny vážně, jiné však ironicky, a vedle toho se mísí rady míněné obecně (hodící se pro každého křesťanského panovníka) s radami adresovanými přímo králi Václavu IV. Skladba vznikla patrně v době, kdy byl Smil členem proti-

¹⁶ Flaškovi z Pardubic se také připisuje *sbírka českých přísloví* dochovaná v rukopise z druhé poloviny 15. století s označením *Proverbia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis* (Přísloví Flašky, urozeného pána a pražského bakaláře), ale snad jde o nějakého jiného Flašku.

královské panské jednoty a kdy se král smiřoval s pány. Politickým ideálem Smilovým je asi takový stát, jaký byl v době lucemburské, kdy rozhodující význam ve státní správě měla vysoká šlechta. — Námětem *Rady otce synovi* jsou naučení, která dává starý rytíř svému dospívajícímu synovi. I zde je patrné úsilí zachránit feudální pořádek, který autor pokládá za ideální.

Jakousi protiváhou Smilovy Nové rady jsou *Práva zemská česká* od ONDŘEJE z DUBÉ († 1412 nebo 1413), který byl po dlouhá léta nejvyšším sudím země české. I Ondřej byl příslušníkem vysoké šlechty jako Smil, ale stál na opačném ideologickém pólu; kdežto Smil byl mluvčím zájmů vysoké šlechty proti králi, Ondřej chtěl hájit zájmy Václava IV. proti panské jednotě a zabránit psaným zákoníkům libovůli panstva na nejvyšším soudě českého státu. Jeho úsilí se neslo k tomu, aby zabránil nejvyšším úředníkům zneužívat moci, zejména vybírat nezřízené poplatky za úřední úkony. I Ondřej byl stoupencem feudálního řádu, ale nepojímal stát stavovsky jako Smil Flaška, nýbrž se snažil (v duchu politiky Karla IV.) omezit moc panstva ve prospěch moci královské. — Tento moderní Ondřejův zákoník nahradil také starší příručku procesního práva, založenou ještě na zvykovém právu, tzv. *Knihu rožmberskou* (z první poloviny 14. století, ale s velmi starobyloou právní terminologií), k jejímuž sepsání dal asi podnět Petr z Rožmberka († 1347).

Neznámý skladatel satir Hradeckého rukopisu a Smil Flaška z Pardubic se snažili zasáhnout do soudobé problematiky básnickým slovem. Do ožehavých otázek politického života však zasahovali především pokrokoví theologové a lidoví kazatelé, tak řečení Husovi předchůdci, kteří od šedesátých let kritisovali formou traktátů a kázání nespravedlnost soudobého společenského řádu, a tak zasahovali hlavní sloup feudalismu — soudobou církev.

Církev se ve 14. století octla v obecné krizi. Scelováním pozemkového majetku neobyčejně hospodářsky zesílila a úměrně s tím stoupalo v celé Evropě její sebevědomí. Zároveň se projevovaly známky rozkladu v znemravňlosti a rozmařilosti veliké části duchovenstva, jež zvyšovalo své příjmy mnohoobročnictvím a vybíráním nejrůznějších poplatků. Příkladem zde šel papežský dvůr. Na druhé straně však rostly řady chudého kléru a žebravých mnichů. Někteří příslušníci církevní hierarchie si však uvědomovali vážnost situace a snažili se zabránit hrozící katastrofě a reformami zachovat existující řád. Proto sahali k peru, a tak vznikala bohatá traktátová literatura.

Krise zatím nabývala forem rozkolu mezi světskou a duchovní mocí, i v církvi samé. Již ve dvacátých letech 14. století vznikl ostrý konflikt mezi papežem a františkánským řádem a mezi papežem a německým panovníkem Ludvíkem Bavorským. Tohoto zápasu se zúčastnili literárně na straně protipapežské MARSIGLIO z PADOVY († asi 1343) a františkán WILLIAM OCCAM († asi 1349), kteří stanuli v čele protipapežské oposice. Marsiglio vyložil své názory ve spise *Defensor pacis* (Obránce míru), kde bojoval proti světskému panství církve. Podobný názor zastával Occam, který dokazoval, že světská a duchovní moc má být oddělena a duchovní moc má být omezena pouze na církevní záležitosti. Papež není podle něho zástupce Krista, nejvyšším církevním orgánem je obec věřících a koncil. Tímto učením dosáhla ideoveno vrcholu proticírkevní oposice, která pak nabývala během století většího rozsahu. Do sporu zasahovaly i některé university, zvláště pařížská, oxfordská a pražská, které stály na straně pokrokové. Tím se proticírkevní oposice projevila na vědeckém fóru i u nás.

Církev se stala za Karla IV. v našich zemích největší mocí hospodářskou i kulturní, ale zároveň byly patrné známky jejího úpadku. Sám Karel IV., který svázal svou politiku s politikou církve a církev všemožně podporoval, snažil se odvrátit hrozící nebezpečí, a proto povolal do Prahy v šedesátých letech z podnětu arcibiskupa Arnošta z Pardubic německého augustiniána KONRÁDA WALDHAUSERA († 1369).

Waldhauser zahajuje u nás „reformní hnutí“, a tím řadu tak řečených Husových předchůdců. Byl kazatelem německého patriciátu a universitního studentstva a ve svých německých a latinských kázáních se projevoval jako mluvčí vládnoucí třídy, který si uvědomuje krizi společnosti a usiluje o nápravu shora. Ostře káral neplodný život žebravých mnichů a rozmařilost bohatých měšťanů, domníval se však, že je možno očekávat nápravu od zlepšení mravů. Svými výpady popudil proti sobě kritizované mnišské řády a musel se bránit proti jejich osočování latinskou Apologií. Svá kázání zpracoval v latinském souboru *Postilla studentium sanctae Pragensis universitatis* (Postila studentů svatě pražské university). Její zkrácená podoba, *Postilla accurtata* (Postila zkrácená), byla koncem století přeložena do češtiny.

Waldhauser stál pevně na půdě církve. Jeho kázání neútočila proto na samý kořen zla, ale přece jen obrátila pozornost k palčivé problematice a svým vlivem zasáhla i nižší vrstvy (německé měšťanstvo a jeho čeleď), kterým nemohly nic říci latinské spisy universitních mistrů. Tím je Waldhauser pomáhal uvědomovat a probouzet.

Dále než Waldhauser dospěl JAN MILÍČ Z KROMĚŘÍŽE († 1374), už proto, že kázal česky, a tak mohl bezprostředně působit na chudinu, která se o dvě generace později stala hybnou silou husitského revolučního hnutí. Pod dojmem Waldhauserových kázání opustil místo v královské kanceláři, vzdal se církevních hodností a žil v chudobě. Milíč cítil neudržitelnost soudobého stavu společnosti, a proto se přibližoval k lidu, k němuž ho přivedla láska k chudým, a tak se naučil dívat na společenskou problematiku jejich očima. Sám žil v chudobě a askesi, neviděl však východisko z obecné bídy hmotné i mravní, a proto propadal mystické víře v blízký konec světa, jak ukazuje jeho spis *Libellus de Antichristo* (Knížka o Antikristovi)¹⁷.

I Milíč věřil v možnost reformy. Usiloval napřed o nápravu shora, a proto se odebral k papeži, aby ho přiměl k svolání obecného koncilu, byl však

¹⁷ Středověká víra v *příchod Antikristův* byla těsně spjata s tak zvaným chiliasmem (z řeckého *chilioi* = tisíc), totiž vírou, že po porážce ďábla budou věřící žít pod spravedlivou vládou samého Krista v jeho tisícileté říši. Zdrojem této víry byly zejména novozákonní biblické knihy. Tak ve 24. kapitole Matoušova evangelia se vypočítávají příznaky doby, kdy Kristus přijde — války, mor, hlad, zemětřesení, mravní zkáza a znamení na nebi. Tamtéž je i varování před falešnými Kristy a falešnými proroky, kteří se v té době objeví. Přímo o Antikristu hovoří pak apoštol Jan se svých listech. To všechno bylo spojováno s viděním pádu ďáblova a nastolením tisícileté říše Kristovy ve 20. kapitole mystické knihy Nového zákona Apokalypsy (Zjevení sv. Jana).

zklamán a to ho obrátilo k činnosti charitativní; pro obrácené nevěstky zřídil útulek Jeruzalém. Svými kázáními popudil však, podobně jako Waldhauser, proti sobě žebravé mnichy a byl jimi obviněn u papeže z kacířství. Odešel se hájit k papežskému dvoru do Avignonu a tam zemřel. Milíčova smrt nezabránila však pronásledování jeho žáků; byli vyšetřováni, vypovídáni z Prahy a zbavováni míst. Také Jeruzalém jim byl odňat, Karel IV. jej odevzdal cisterciáckému řádu na universitní kolej. Tímto pronásledováním se však nepodařilo hnutí zastavit. Nebylo jen záležitostí několika jedinců, nýbrž projevem krize feudalismu, a proto nejen nezmizelo, ale stále sílilo.

Milíč nebyl ostatně osamocen ani ve své době, po ideové stránce je s ním spřízněn např. neznámý autor satirických skladeb Hradeckého rukopisu. Svou kazatelskou činností však Milíč směřoval jinam, než kam směřovaly satiry; zasáhl do nové oblasti, neboť vytvořil předpoklady pro vznik theologické literatury psané česky, a tím pro proniknutí češtiny do nejvyšších oblastí soudobé vzdělanosti. Svými kázáními, jimiž se obracel především k českému lidu (ačkoli kázal také německy), působil mocně na Tomáše ze Štítného a podle jeho vlastních slov jej svými kázáními přiměl k spisovatelské činnosti. S Milíčovou činností kazatelskou souvisela i jeho činnost literární. Z ní je zachována především latinská postila *Abortivus* (Nedonošený plod), a druhá, *Gratiae Dei* (Milosti boží), většinou výbor z cizích homilií. O jeho nevšedním slovesném umění si můžeme udělat představu také podle několika *českých a německých modliteb*, které složil pro posluchače svých kázání.

Hlavní význam Milíčův byl v tom, že se českým jazykem obracel přímo k širším vrstvám českého lidu. Proto také — i když nebyl původní myslitel a ideolog — měl daleko větší vliv, než jaký mohl mít např. latinsky píšící MATĚJ z JANOVA (asi 1350—1394), který rozvíjel Milíčovy názory. Matěj jako theolog vzdělaný několikaletým studiem na pařížské universitě stal se prvním velikým teoretikem mezi Husovými předchůdci. Působil v době, kdy krize církve proti době Waldhauserově a Milíčově již značně pokročila, neboť roku 1378 francouzští kardinálové zvolili proti římskému papeži vzdoropapeže, a tak vzniklo dvojpapežství (schisma). Pařížská universita usilovala však o odstranění schismatu a z toho ovzduší vzniklo několik traktátů ostře kritisujících papežství. Měly nepochybně vliv i na některé z Husových předchůdců.

Tento otrěs papežství přinášel jistý prospěch státu, neboť umožňoval Václavu IV., aby trval na rozdíl od Karla IV. na právech státu proti církvi. Protože však Václav IV. měl podíl z dávek odevzdávaných římskému papeži, byl dlouho jeho spojencem, a tím oslaboval reformní hnutí. Na druhé straně ovšem oslabováním hnutí „shora“ posiloval se nepřímým způsobem jeho lidový charakter, a tak intelektuálská oposice, jakou představoval Matěj z Janova, vyznívala vlastně naprázdno. Jako intelektuál bez těsného styku s lidem zůstal Matěj jen teoretikem a na rozdíl od Milíče nezasáhl hluboko a neměl lidový ohlas přesto, že

byl Milíčovi ideově po mnohých stránkách blízký, zejména vírou v brzký konec světa, která tvoří jejich společné východisko.

Své hlavní myšlenky uložil Matěj z Janova do spisu *Regulae Veteris et Novi Testamenti* (Pravidla Starého a Nového zákona). Je to dílo myšlenkově velmi odvážné; Matěj si v něm již uvědomuje, že kořeny krize nejsou v jednotlivcích, ale ve společenském systému. Postavil proti sobě pravé a falešné křesťanství a ukazoval, jak je od sebe rozeznávat a jaké jsou prostředky k uchování pravého křesťanství. Zejména k tomu cíli doporučoval laikům každodenní přijímání svátosti oltářní. V souvislosti s tímto učením též ostře kritisoval duchovní stav a brojil proti vnějšímu obřadnictví. Pro Matějovu odtrženost od lidu nemohly však jeho myšlenky mít vliv na životní praxi. Zůstal ve své době jen myslitelem negace a na nátlak církve své radikální myšlenky odvolal. Tím však jeho učení nebylo zlikvidováno; působil na Husa, Jakoubka ze Stříbra a tábory.

Literární činnost Matěje z Janova neznáme bohužel v úplnosti; není dochován ani jeho český spis, o kterém víme, že jej předložil roku 1392 církevní cenzuře, ani jeho kázání.

Vedle Waldhausera, Milíče a Matěje z Janova působila od šedesátých let celá řada kazatelů. Toto kazatelství neznáme sice dosud v celém rozsahu, je však nesporné, že jeho rozvoj byl mimořádně veliký a že mluvené slovo nabývalo stále většího významu. Tím se vytvářela půda pro kazatelství doby husitské. Zvláště významnou osobností mezi těmito kazateli byl křižovník JOHLÍN z VODŇAN († 1416), kazatel v pražském klášteře na Zderaze.

Zájem o kazatelství a síla reformního hnutí byla tak veliká, že si Milíčovi žáci vytvořili — když se nepodařilo získat nazpět od cisterciáků Jeruzalém — středisko českého kazatelství v Betlémské kapli. Tato potřeba se ukazovala naléhavou proto, že se v kostelech kázalo většinou německy, česky pak hlavně na hřbitovech a v soukromých kaplích měšťanských domů. O vybudování Betlémské kaple se zasloužil zejména bohatý kupec Kříž, který poskytl staveniště v blízkosti Jeruzaléma, a královský dvořan Hanuš z Milheimu. Se stavbou bylo začato roku 1391 a dokončena byla asi ve třech letech. Prvním správcem kaple byl JAN PROTIVA z NOVÉ VSI, po něm (od roku 1396) mistr ŠTĚPÁN z KOLÍNA. Betlém se stal střediskem pokrokových vzdělavců i lidových mas, které pomáhal probouzet. Hlavního významu nabyl v prvním desetiletí 15. století, kdy zde kázal mistr Jan Hus.

Kapli se zval kostel proto, že neměl farních práv, Betlémem proto, že dostal od Kříže do vínku vzácný ostatek, Herodem, jak se věřilo, zavražděné betlémské dítě. Kostel byl věnován výhradně kázání, a proto stavitel vybudoval v podstatě rozlehlý sál, nesklenutý a pokrytý rovným břevnovým stropem.

Matěj z Janova kladl veliký důraz na studium bible. Tento důraz je charakteristický pro celé reformní hnutí a v souvislosti s tím se opisovaly evangeliáře, žaltáře a jiné části bible a pak — snad za účasti Matějovy — došlo asi v osm-

desátých letech k vytvoření úplného biblického překladu v češtině. To byl čin velikého dosahu, neboť se v něm projevila jistá emancipace od oficiální církve, která překladům biblických knih do národního jazyka nepřála, jsouc vedena jednak obavami z pronikání národního jazyka do bohoslužby, jednak obavami před kacířstvím, jež se opíralo o bibli, zejména o Nový zákon (valdenští); proto také církev vymohla na Karlu IV. zákaz náboženských spisů v národním jazyce, především německém.

Biblickým překladem se dostávala lidu do rukou i zbraň proti feudálnímu útisku; mohl jí však využít teprve v husitské době. Ve 14. století pro drahotu rukopisů nebyla bible širším vrstvám dostupná. Nejstarší známý text tohoto biblického svodu je Leskovecká bible, která byla zničena roku 1914 při dobývání Lovaně (Louvaine).

Pro rozvoj reformního hnutí byl významný i mistr VOJTĚCH RAŇKŮV z JEŽOVA († 1388), učenec světového jména, a arcibiskup JAN Z JENŠTEJNA († 1400), kteří zastávali názor, že lid má právo na poučení o theologických otázkách v mateřském jazyce. Vojtěch Raňkův se proto i zastával spisovatelské činnosti TOMÁŠE ZE ŠTÍTNÉHO (*okolo 1333, † v letech 1401—1409), který zpřístupnil lidu vrcholnou náboženskou literaturu českým slovem.

První náznaky pronikání češtiny do této oblasti, nemyslíme-li na texty, které vytvářela církev pro každodenní potřebu laiků, jako modlitby apod., jsou v překladech jednotlivých náboženských traktátů, které byly spojovány ve sborníky. Dochoval se např. sborník běžně zvaný *Ráj duše*, nebo jiný, tzv. *Krumlovský*, bohatě iluminovaný, v němž je mimo jiné zapsáno české prozaické zpracování latinské básnické skladby *Speculum humanae salvationis*, *Zrcadlo člověčího spasenie*; toto dílo bylo později ještě několikrát přepracováno. Je nepochybné, že zde připravoval půdu právě Milíč. Sám Štítný, v jehož díle nábožensky vzdělavatelná literatura 14. století dosáhla vrcholu, dovolával se „ohňových slov“ Milíčových a uváděl, že právě Milíčův příklad ho přivedl k vlastní spisovatelské činnosti.

Zvláštnost Štítného ve srovnání se starší i soudobou traktátovou literaturou je v tom, že se neomezil pouze na jednotlivé otázky, ale že drobné traktáty u něho srostly v ucelený systém mravouky (*Knižky šestery o obecných věcech křesťanských*) a vedle toho se pokusil podat ve zkratce jazykem lidu srozumitelným základní poučení věroučné (*Řeči besední*). Tím obsáhl vlastně celou základní středověkou problematiku a zpřístupnil lidu poučení o vrcholných soudobých kulturních hodnotách. Z hlediska vývoje naší literatury k lidovosti to mělo nesmírný význam, neboť dílem Štítného pronikla čeština do oblastí nejvyšší středověké vědy.

Dílo Štítného není však jen výrazem touhy širokých vrstev po vzdělání, ale podává zároveň svědectví o vysoké kulturní vyspělosti našeho lidu ke konci 14. století. Vedle toho mají spisy Štítného význam i pro vývoj spisovné češtiny.

Štítný je mistr jazyka, který dovedl přetlumočit jemné odstíny středověkého myšlení názornou formou a přitom vědecky přesně. Tím dobyl češtině v jejím zápase s latinou velikého vítězství.

Koncem 14. století pronikla čeština též do listin soukromých i královských, které byly dříve výlučně latinské, a tím se plně uplatnila ve funkci jazyka správního. Odtud byl už jen krok k tomu, aby se stala jazykem mezinárodních styků. Tento proces dovršilo husitství. Tehdy čeština nejen že pronikla za hranice českého státu, ale uplatnila se i v poslední oblasti, vyhrazené dosud latině, totiž jako jazyk bohoslužebný. To ovšem znamenalo revoluci ve středověkém pojmání kultury. I tuto revoluci připravoval Štítný svým úsilím o zlidovění nejvyšších kulturních hodnot. V jeho díle tak dosáhlo celé kulturní úsilí předhusitské doby svého vrcholu.

O společenských rozporech v době vrcholného feudalismu pojednává František Graus, Chudina městská v době předhusitské, 1949, a Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II, 1957.

O rozvoji výtvarného umění poučuje kolektivní dílo Česká malba gotická. Deskové malířství 1350—1450. Zpracoval Ústav pro dějiny umění university Karlovy v Praze, práce vedl a úvodní stať napsal Antonín Matějček, 1950.

O pražské universitě viz F. M. Bartoš, Karlova universita do dekretu Kutnohorského (ve sborníku Co daly naše země Evropě a lidstvu I, 1939, 2. vydání 1940). V jubilejním roce 1948 vyšly např. práce: Václav Chaloupecký, Karlova universita v Praze 1348—1948; Václav Vojtíšek, Karlova universita vždy jen naše.

O skladbách Jana z Jenštejna viz Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954; Jan Vilikovský, Latinská duchovní lyrika v Čechách (v souboru Písemnictví českého středověku, 1948; tam i další literatura); F. M. Bartoš, Jan z Jenštejna a jeho zápas, Jihočeský sborník historický 13, 1940; týž, Jan z Jenštejna (v knize Světci a kacíři, 1949); Jitka Snížková, Jan z Jenštejna, Slovesná věda 5, 1952; Václav Plocek, Nově nalezená sekvence o svatě Dorotě a její poměr k Jenštejnově „Decet huius“, Ročenka Universitní knihovny v Praze 1956 (1958). — Ukázky z Jenštejnovy tvorby v novočeských překladech jsou ve Vilikovského Próze z doby Karla IV., 1938 (2. vydání 1948) a ve Výboru ČSAV.

O Albertovi Pražském psal Vilikovský v studii Modlitby Alberta Pražského (Písemnictví českého středověku, 1948).

O latinských spisech Bartoloměje z Chlumce viz Albert Wesselski, Klaret und sein Glossator, 1936. — Ukázky z Jenka z Prahy a Gotšalka z Pomuku v novočeských překladech přináší Výbor ČSAV. — Traktát Jana z Holešova o písni Hospodine, pomiluj ny otiskl Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954; v překladu Rudolfa Holinky otištěn (spolu s pojednáním o Štědrém večeru) ve Výboru ČSAV.

Kroniku Beneše Krabice z Weitmile vydal Josef Emler, FRB IV, 1884; český překlad čtvrté části pořídil a úvodní studií doprovodil F. M. Bartoš, Beneš Krabice z Weitmile: Panování císaře Karla IV., 1940. — Kroniku Neplachovu a Marignolovu otiskl Josef Emler, FRB III, 1882.

České spisy Karla IV. vydal Josef Emler, Spisy císaře Karla IV., 1878; do souboru pojal všechno, co bylo v staré době z Karlova díla přeloženo do češtiny, mimo Majestas. — Koruno-

vační řád je nově otištěn ve Výboru ČSAV. — Majestas Carolina byla v starší době přeložena do češtiny třikrát; 1. vydání tiskem pořídil Pavel Ješín 1617. Dnes nejprístupnější vydání je Hermenegilda Jirečka v Codex juris bohemicus II, č. 2, 1870. — Autobiografii vydal ve znění latinském a v překladu staročeském i staroněmeckém Josef Emler, FRB III, 1882. Novočeský překlad vydal Jakub Pavel s úvodem Václava Chaloupeckého, Vlastní životopis Karla IV., 1940 (2. vydání 1946). — Karlovu legendu o sv. Václavu rozebral Anton Blaschka, Die St. Wenzelslegende Kaiser Karls IV., 1934, a Kaiser Karl IV. Jugendleben und St. Wenzels-Legende, Weimar 1956. — Kroniku Pulkařovu vydali Josef Emler (latinský text) a Jan Gebauer (staročeský překlad), FRB V, 1893.

O Janovi ze Středy pojednali Konrad Burdach, Vom Mittelalter zur Reformation, 3. vydání 1912, a Josef Klapper, Schriften Johannes von Neumarkt, 1935. — Jeho formuláře vydal Ferdinand Tadra, Cancellaria Johannis Noviforensis, episc. Olom. 1364—1380, Archiv für österreichische Geschichte 48, 1886. — Formulářová sbírka z okruhu Jana ze Středy Cancellaria Caroli IV. je otištěna v Historickém archivu ČA VI, 1895.

Vita venerabilis Arnesti Viléma z Lestkova, vyšehradského děkana, je vydána nejprístupněji Josefem Emlerem, FRB I, 1873; k latinskému textu je připojen novočeský překlad Josefa Truhláře. — Stejně je vydán ve FRB I i život Milíčův, Vita venerabilis presbyteri Milicii; Zdeněk Václav Bouše jej vydal znovu v českém překladu, Život ctihodného Jana Milíče z Kroměříže, 1939.

Slovníky Bartoloměje z Chlumce vydal Václav Flajšhans, Klaret a jeho družina, 1926—1928 (2 díly). — Identifikaci mistra Klareta s Bartolomějem z Chlumce provedl na základě akrostichu Bohumil Ryba, Nové jméno mistra Klareta, VKČSN 1943. Srov. též jeho článek Klaretovo autorství Enigmatik, LF 64, 1937. — Z jiné literatury: Bohumil Ryba, K latinsko-českým mamotrektům, LF 67, 1940; F. M. Bartoš, M. Klaret a jeho spolupracovníci a předchůdci, ČNM 102, 1928; týž, Záhada Mistra Klareta (v knize Kniha a zápasy, 1948); František Jílek, Klaretovo české názvosloví mluvnické, VKČSN 1950; Bohumil Ryba, K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostřihomským, LF 75, 1951; Eugen Pauliny, Klaretov Glosár a Bohemár na Slovensku, Jazykovedný časopis 9, 1958. — Ukázky z Klaretovy tvorby nově ve Výboru ČSAV.

Přehledně o staročeském dramatu poučuje Jan Máchal, Dějiny českého dramatu, 1917 (2. vydání 1929). Srov. také článek Pavla Trosta, K staročeskému Mastičkáři, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Jazyk a literatura 3, 1956.

Nejdůležitější vydání staročeských dramát: Jan Máchal, Staročeské skladby dramatické původu liturgického, 1908 (s rozbořem); Mastičkář, O Kristovu zmrtvýchvstání a Hra veselé Magdalény jsou ve Staročeském dramatu vydaném Josefem Hrabákem 1950; ukázky ze staročeského dramatu, a to Hru veselé Magdalény, Hru Tří Marií, Hru o Kristovu zmrtvýchvstání a Mastičkáře přináší Výbor ČSAV; tam i překlad latinské Návštěvy božího hrobu.

Plankt Pláči mému hodina je otištěn ve stati Antonína Škarky, Roudnický plankt, LF 4 (79), 1956, str. 193n. Nově je vydán ve Výboru ČSAV. — Jiný plankt vydal Josef Truhlář v ČČM 65, 1891, str. 191—197.

Legendu o sv. Prokopu spolu s Životem sv. Kateřiny vydali 1959 Josef Hrabák - Antonín Šarka - Václav Vážný pod titulem Dvě legendy z doby Karlovy; tam i bibliografie. — Literaturu k legendě o sv. Prokopu viz též na str. 163. — Ukázky z obou legend přináší i Výbor ČSAV.

Legendu o sv. Dorotě tak zvanou Lvovskou vydal Josef Jireček v ČČM 31, 1859. — Zlomek legendy o sv. Markétě vydal Adolf Patera v ČČM 61, 1887, zároveň s Umučením

sv. Kateřiny. — Zlomek legendy o bl. Anežce vydala Mirra Mladějovská, *Legenda o bl. Anežce*. Chebské zlomky, 1948; tam i literatura. — Ukázku z legendy o Anežce přináší Výbor ČSAV.

Tristrama vydal nekriticky Václav Hanka, *Starobylá skládání IV*, 1820. — *Vévodu Arnošta, Tandariáše a Floribellu a Růžovou zahradu malou* vydal Jan Loriš ve *Sborníku hraběte Baworowského*, 1903. — Ukázky z *Tristrama a Vévody Arnošta* jsou zařazeny ve *Výboru ČSAV*. — O *Vévodovi Arnoštovi* píše Friedrich Repp, *Textkritische Untersuchungen zur Ueberlieferung des Vévoda Arnošt im Codex Baworowský*, *Zeitschrift für Slavistik* 1, 1956.

Výbor ze staročeské prózy (latinská v novočeských překladech, staročeská v nové jazykové úpravě) s doslovem a poznámkami vydal Jan Vilikovský, *Próza z doby Karla IV.*, 1938 (2. vydání 1948). Vilikovský pojednal o staročeské próze též v několika studiích v *Pisemnictví českého středověku*, 1948.

Z *Pasionálu* vyšly jen ukázky, např. v LF 5—14, 1878—1887 (otiskl Gebauer); prvotisk *Pasionálu* z roku 1495 vydal Zdeněk Tobolka ve faksimile 1926. — Rovněž ze *Života Krista Pána* vyšly jen části, např. ve *Výboru I*, 1845. — *Životy sv. Otců* vydal Emil Smetánka 1909. Smetánka podal též jejich rozbor ve studii *O staročeských Životech sv. Otcův*, VKČSN 1904. — O sv. Jeronýmovi knihy troje vydal Adolf Patera 1903. — Ukázky z *Pasionálu, Života Krista Pána, Životů sv. Otců* jsou zařazeny ve *Výboru ČSAV*.

Život Adama a Evy a Život Josefův vydal František Prusík v *Kroku 2*, 1888. — *Aseneth* tamtéž 1, 1887. — *Život Josefa Egyptského a Aseneth* vydal Antonín Jaroslav Vrtátko v *ČČM* 36, 1862; úryvky z těchto skladeb otiskl Jan Vilikovský, *Próza z doby Karla IV.*, 1938 a 1948. Ukázka z *Aseneth* je pojata též do *Výboru ČSAV*.

Poručenství dvanácti patriarch vyšlo několikrát tiskem, po prvé (pokud víme) v *Prostějově* 1545. — *Pojednání Staročeské Poručenství patriarch dvanácti, synův Jakubových* napsal Čeněk Zíbrt do *ČČM* 86, 1912 (ze srovnávacího hlediska).

O povídce o *Tobiášovi* podává zprávu František Černý (z textu otiskuje zlomek) v LF 21, 1894; o jiném textu podává zprávu ve *VČA* 9, 1900 (*Paběrky z moravského zemského archivu VIII*).

O povídce o vzniku a osudech dřeva kříže a o legendě o sv. Veronice viz Jiří Polívka, *Drobné příspěvky literárně-historické*, 1891. — Václav Hanka vydal v *Rozpravách KČSN*, sv. 11, č. 5, 1860, *Čtenie Nikodemovo*, co se dalo při umučení Páně, *Pověst krásnou o dřevu kříže svatého a Knížky, kterak Tiberius poslal pro Ježíše Veluziána*. — Rozbor evangelia *Nikodémova* podal Jiří Polívka v článku *Evangelium Nikodemovo* v literaturách slovanských, *ČČM* 64, 1890.

Jiříkovo vidění vydal František Tichý 1934. (Viz kritiku Knuda Jensena v LF 65, 1938.) — *Jmě o sv. Pavle a List s nebe seslaný* vydal Adolf Patera, *List s nebe seslaný*, *ČČM* 63, 1889. *Jmě o sv. Pavle* je pojato též do *Výboru ČSAV*. O památce pojednal Jiří Polívka v článku *Vidění sv. Pavla*, *ČČM* 67, 1893.

Ze Solferna a Beliála jsou vydány jen výňatky ve *Výboru II*, 1868. — *Súd Astarotův* vydal František Šimek, *Staročeský soud Astarotův a jeho předloha*, LF 65, 1938.

Bonaventurův Život sv. Františka vydal Eugen Rippl, *Die alttschechische Legende des heiligen Franciscus von Assisi*, 1930; srovnej také Václav Mostecký, *Černínská legenda o sv. Františku*, *ČMF* 27, 1941.

Gesta Romanorum vydal Jan Václav Novák, *Staročeská Gesta Romanorum*, 1895. — *Olomoucké povídky* vydal Eduard Petrů 1957. Psal o nich Josef Jireček v *ČČM* 36, 1862.

Štilfríd byl vydán ve Výboru II, 1868. Ukázka je také ve Výboru ČSAV. — Kronika o Bruncvíkovi je otištěna péčí Jana Loriše ve Sborníku hraběte Baworowského, 1903. — Tamtéž i Apollonius. O Apolloniovi psali Jiří Polívka, Román o Apollonovi, králi Tyrském, v české, polské i ruské literatuře, LF 16, 1889, a Nils Åke Nilsson, Die Apollonius-Erzählung in den slavischen Literaturen, Uppsala 1949. Štilfrída rozebírá A. Schmaus, Zur Entstehungsgeschichte des altčechischen „Štilfríd“, Wiener slavistisches Jahrbuch 3, 1953.

Povídku o Griseldě vydal František Černý v LF 20, 1893, str. 313—320. Kriticky otiskl celé znění Griseldy i Briseldy Jiří Polívka v pojednání Dvě povídky v české literatuře XV. století, 1889.

Povídku o Alexandru Velikém vydal František Prusík v Kroku 8—11, 1894—1897. O původní řecké předloze psal Jaroslav Ludvíkovský, Řecký román dobrodružný, 1925.

Trojanskou kroniku vydal Jiří Daňhelka 1951.

Milion vydal Justin V. Prášek 1902 (Marka Pavlova Milion) a v transkripci Quido Hodura a Bohuslav Horák 1950 (s úvodem Františka Svejkovského). Nejnovější studie o M. Polovi a edice Milionu zaznamenává Miroslava Mattušová, ČMF 39, 1957. — Mandevilovy cesty vydal kriticky František Šimek 1911 v ČA a populárně 1912 ve Světové knihovně.

Lucidář vydal Čeněk Zíbrt 1903. — Petra Comestora Historia scholastica vyšla 1910 a 1914 ve dvou svazcích péčí Jana Václava Nováka. Ukázku přináší také Výbor ČSAV. — Martimiani dosud nevydán.

Tkadlečka vydal Hynek Hrubý a František Šimek 1923; podle jiného rukopisu v transkripci František Šimek 1940. Ukázku přináší také Jana Vilikovského Próza z doby Karla IV., 1938 a 1948, a Výbor ČSAV. Novočeský překlad skladby Ackermann aus Beheim pořídil Pavel Eisner, Jan ze Žatce: Oráč a Smrt (s doslovem F. M. Bartoše), 1938. — Zprávu o nově nalezeném rukopisném listu Tkadlečka podává Fr. Šimek v ČNM 125, 1956 (Rukopisné zlomky z knihovny Národního muzea). O autorovi viz Dušan Třeštlík, K otázce autorství staročeského Tkadlečka, Zápisy katedry českoslov. dějin a archiv. studia na KU, č. 2, 1956, a F. M. Bartoš, Z politické literatury doby husitské, část 3, Sborník historický 5, 1957.

Soubor staročeské lyriky vydal posledně Jan Vilikovský, Staročeská lyrika, 1940; tam i úvodní stať a další odkazy. Ukázky z lyriky české i latinské (v překladu) přináší Výbor ČSAV. — Výbor ze středověké poesie žákovské (v překladu) pořídili Rudolf Mertlík a Radovan Krátký, Písně žáků darebáků, 1948; 2. část vyšla pod stejným titulem 1951. Krátký pak vydal ještě antologii překladů Středověké písně cechu žákovského, 1958. Výbor ze středověkých latinských satir (v překladu) pořídili Radovan Krátký a Rudolf Mertlík, Ďábel a papež, 1953. — O latinské žákovské lyrice pojednal Jan Vilikovský, Latinská poesie žákovská v Čechách, 1932. Srovnej též Leopold Zatočil, Závišova píseň ve světle minnesangu a její předloha, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 2, č. 2—4, 1953. O písních Mistr Lepič a Kocovník pojednal Dmitrij Čiževskij v článku zařazeném nyní do knihy Aus zwei Welten, Leiden 1956 (Zwei čechische geistliche Lieder).

Mariánské skladby vydal vesměs Adolf Patera, a to: Nanebevzetí Panny Marie a Sedmeru radost Panny Marie v Svatovítském rukopise, 1886; Radosti svaté Maříe (= Devět radostí P. Marie) v Hradeckém rukopise, 1881; Svaté Maříe s nebes chválu v ČČM 58, 1884; Roudnické umučení (Rýmované Pravenie o božiem umučení) v ČČM 57, 1883; Rajhradské umučení v ČČM 60, 1886. Pláč Marie Magdalény vydal Patera v Hradeckém rukopise, 1881; o něm a o ostatních veršovaných kázáních pojednal Antonín Škarka, Z problematiky českého gotického básnictví, ČČH 48—49, 1947—1948. Ukázky z Radostí P. Marie, Pláč svaté Maříe a Pláč Marie Magdalény přináší Výbor ČSAV.

Druhý a třetí Spor duše s tělem vydal Václav Hanka v ČČM 29, 1855 (druhý pak znovu v ČČM 33, 1859). — Kato a Alan jsou v Svatovítském rukopise (vydal 1886 Adolf Patera). — Ezopa vydal Jan Loriš ve Sborníku hraběte Baworowského, 1903. — Ukázky z Katona, Alana a Ezopa přináší Výbor ČSAV. — O Katonových dvojverších psal Jan Václav Novák, České překlady t. zv. Catonových dvojverší, LF 42, 1915.

Veršovaná kázání O sedmímezcietma blázníech a O pěti studniciach vydal v Svatovítském rukopise Adolf Patera 1886. — Eschatologickou skladbu O nebezpečném čase smrti vydal Adolf Patera v Svatovítském rukopise 1886 pod titulem O smrtedlnosti.

Hradecký rukopis vydal Adolf Patera 1881. — O satirách z tohoto rukopisu viz na str. 172. — O staročeské satíře pojednal Josef Hrabák, Staročeská satira, 1952.

Podkoního a žáka vydal Josef Hrabák ve Staročeských satirách Smilovy školy, 1951. — Novou radu vydal Jiří Daňhelka 1950. — Radu otce synovi vydal Adolf Patera v ČČM 66, 1892, a jiný text, představující druhou redakci, vydal František Frank v LF 20, 1892, str. 182—197. — Podkoního a žáka a ukázky z Nové rady a z Rady otce synovi přináší Výbor ČSAV. — O Nové radě, Radě otce synovi, Roudnickém umučení, Podkoním a žákovi a Sváru vody s vínem pojednal Josef Hrabák v knize Smilova škola, 1941. — O Nové radě píše i J. B. Čapek, Allegorie Nové rady a Theriobulie, VKČSN 1936, a Vznik a funkce Nové rady, VKČSN 1938.

Výklad na právo země české Ondřeje z Dubé je vydán ve Výboru I, dále jej vydal Hermenegild Jireček v Codex juris bohemicus II, 1870; nově František Čáda, Ondřeje z Dubé Práva zemská česká, 1930. Ukázku přináší Výbor ČSAV. — O Ondřeji z Dubé píše F. M. Bartoš, Na okraj životního díla Ondřeje z Dubé, LF 65, 1938. — O Knize rožmberské psal Jiří Klabouch, Městské právo v Rožmberské knize, Právněhistorické studie 1, 1955. Ukázky jsou ve Výboru ČSAV.

Z marxistického hlediska hodnotí Husovy předchůdce Milan Machovec, Husovo učení a význam v tradici českého národa, 1953. — O Husových předchůdcích pojednali: František Loskot, Konrad Waldhauser, řeholní kanovník sv. Augustina, předchůdce M. J. Husa, 1909; F. M. Bartoš, Konrád Waldhauser a ohlas jeho díla u nás (v knize Knihy a zápas, 1948); Dana Pěnková, Latinský rukopisný komentář Konráda Waldhausera k Valeriu Maximovi, VKČSN 1952. — František Loskot, Jan Milíč z Kroměříže, 1911; F. M. Bartoš, Milíčův sermo de die novissimo, Reformační sborník 8, 1941—1946. — Ferdinand Tadra, Mistr Vojtěch, professor učení Pařížského a scholastik kostela Pražského, ČČM 53, 1879. — F. M. Bartoš, M. Jakoubek ze Stříbra (v knize Světci a kacíři, 1949). — Vlastimil Kybal, Matěj z Janova, 1905; též, M. Matěj z Janova a M. Jakoubek ze Stříbra, ČČH 11, 1905; Cristo N. Gandev, Joachimitské myšlenky v díle Matěje z Janova, ČNM 111, 1937. — Rudolf Říčan, Johlín z Vodňan, křižovník kláštera zderazského, VKČSN 1929.

Hlavní edice jsou tyto: František Šimek vydal Staročeské zpracování Postily studentů svaté university pražské Konráda Waldhausera, 1947. — Výbor z Pravidel Starého a Nového zákona M. z Janova v překladu Rudolfa Schenka s úvodem Miloslava Kaňáka vyšel 1954. — Regulae vydal Vlastimil Kybal 1908—1926 (5 sv.). — Ukázky z díla Johlína z Vodňan, M. z Janova a V. Raňkova jsou ve Vilikovského Próze z doby Karla IV., 1938 a 1948; z latinské básnické tvorby V. Raňkova (v překladu) ve Výboru ČSAV; Raňkovu řeč při pohřbu Karla IV. vydal Ferdinand Tadra, FRB III, 1882, a v českém překladu Jan Vilikovský, Próza z doby Karla IV., 1938 (2. vydání 1948); Vilikovský pojednal též o Raňkově skladbě Ach, in luctum chelim verto a jejím komentáři v Latinské poesii v středověkých Čechách, Bratislava 4, 1930.

Ráj duše literárně rozebrali: Josef Truhlář ve studii Staročeský sborník traktátů mravo-

učných a mystických předštitenský, ČČM 58, 1884; Jan Menšík v článku Poměr Albertova Ráje duše k Štítnému, ČČM 92, 1918. — Ukázka je zařazena do Výboru ČSAV.

Zlomky Zrcadla člověčího spasenie vydal Adolf Patera v ČČM 61, 1887, a 64, 1890 (Musejní zbytky staročeského Zrcadla člověčího spasenie, Nově nalezený zbytek Zrcadla člověčího spasenie); srov. též Jan Menšík, Počátky staročeské mystiky, 1948 (opravy k tomu má František Ryšánek v LF 75, 1951). O Zrcadle píše též Josef Truhlář, Polozapomenutý rukopis, ČČM 58, 1884. Ukázka ze Zrcadla je také pojata do Výboru ČSAV.

Literatura o Štítném je uvedena na str. 184.

O pronikání češtiny do jazyka listin viz článek Josefa Bartochy, Jak za starých dob čeština znenáhla stala se jazykem jednacím (úředním, diplomatickým) v zemích koruny české, ČČM 24, 1900, a článek Augusta Sedláčka, Nejstarší list českým jazykem psaný, ČČM 61, 1887.

LEGENDA O SVATÉM PROKOPU

Veršovaná legenda o svatém Prokopu je dochována v jediném rukopise, tak řečeném Hradeckém. Její předlohou byla legenda latinská, v literární historii označovaná jako *Vita maior*; tato latinská legenda vznikla asi v polovině 14. století a tvoří poslední článek vývojové řady prokopských středověkých legend, která se dá sledovat od samého začátku 12. století. Česká skladba byla složena asi v padesátých letech 14. století a patří k rozsáhlejším staročeským legendám; dochovalo se 1084 veršů (jeden list o 28 verších je ztracen). Svatoprokopská látka byla v druhé polovině 14. století zpracována i v české legendě psané prózou a pojaté do Pasionálu. Mluvíme-li však o legendě o sv. Prokopu bez bližšího určení, míníme tím zpravidla naši legendu veršovanou.

Legenda o svatém Prokopu je typem náboženské epiky, do které pronikla problematika soudobého života. Narážky na soudobé události nacházíme sice už v legendách z počátku století (např. v apokryfu o Jidášovi zmínku o zavraždění posledního Přemyslovce), ale v nich jde pouze o zmínky episodické; zde je aktuální zaměření ústředním zájmem celé básně. Náboženská látka se tak stala východiskem politické tendence.

Hlavní rysy, jimiž se odlišuje naše legenda nejen od českých legend starších, ale i od většiny legend soudobých (to je z druhé poloviny 14. století), je líčení hrdiny jako člověka blízkého lidu, děj vzatý z českého prostředí a umírněné využití zázračných prvků. Na rozdíl od naší běžné legendární literatury, která svůj děj ráda umísťovala do prostředí vyšších společenských vrstev, libovala si v exotičnosti a celá vypravování okrašlovala fantastickými zázraky, dala by se legenda o sv. Prokopu charakterisovat jako legenda prostého českého člověka a všedního dne.

Ohniskem vypravování není vlastně Prokop sám, nýbrž Sázavský klášter a jeho osudy v době, kdy byl osazen mnichy slovanského obřadu. První opat kláštera Prokop je pojat především jako ochránce kláštera proti německým kněžím, které po vypuzení slovanských mnichů v padesátých letech 11. století povolal Spytihněv II. Prokop podle legendy vyhání německé mnichy z kláštera, a tím umožňuje slovanským mnichům návrat.

Fantastický a zázračný živel je přitom nápadně umírněný; to je dáno i tím, že vypravování legendy je z valné části historické, od založení kláštera přes vypuzení slovanských mnichů až po jejich opětný návrat. O dalších osudech kláštera, zejména o definitivním vypuzení slovanských mnichů roku 1097, se

však legenda (stejně jako legendy latinské) již nezmiňuje. Podle toho by se dalo soudit, že myšlenka oslavit legendou Prokopa jako ochránce slovanských mnichů vznikla hned po návratu kněží slovanského obřadu z vyhnanství. Není také vyloučeno, že byl světec oslaven legendou původně slovanskou a ta že se stala základem pozdějších legend latinských, jejichž souvislá řada se dá sledovat od doby nepříliš vzdálené od definitivního osazení kláštera mnichy obřadu latinského.

Česká veršovaná legenda byla určena patrně prostým lidem, kteří putovali do Sázavského kláštera a v Prokopovi viděli svého zvláštního ochránce. S tímto zaměřením souvisí i její lidové rysy. Zakládají se ovšem na latinské legendě, ale v české legendě jsou zesíleny. Toto zesílení pochopitelně vystupuje nápadněji v oblasti jazykové než v oblasti tematické, neboť téma bylo dáno, kdežto výrazová stránka nebyla vázána a v ní se mohlo básníkově nadání plněji uplatnit.

Přesto však byla pro lidové zaměření legendy příznačná už sama volba hrdiny, neboť šlo o světce, který byl lidu blízký. Skutečný Prokop byl člověk původu urozeného a Sázavský klášter vznikl společným nadáním Prokopovy rodiny a knížete, legenda však chtěla vylíčit hrdinu blízkého lidu a podle toho si jej upravila. Proto se v legendárním vypravování světec pohybuje jen mezi prostým lidem a urozené postavy tu nehrají vlastně žádnou významnou úlohu. Sám kníže se svým dvorem, i když dal podle vypravování legendy klášter vybudovat, stojí v pozadí; ani dvorský život není líčen, a tak se celá legenda pohybuje v oblasti životní zkušenosti prostšího člověka.

Lidové prvky legendy o svatém Prokopu se zvláště zřetelně rýsují tehdy, když je postavíme do protikladu se soudobou exklusivní epikou. Vynikne to i při stručném srovnání vztahu ke skutečnosti v naší legendě a v Životu svaté Kateřiny. — Příznačné je už to, že autor legendy o svatém Prokopu nemá zájem o theologické problémy, které se mu přímo nabízely, ale tím více se snažil zaujmout stanovisko k praktickým otázkám, které stavěl život před tehdejší českou společností. V Životě svaté Kateřiny tomu bylo naopak. Zde tvořila důležitou složku tématu např. právě věroučná otázka v Kateřinině disputaci s pohanskými mistry. V legendě o svatém Prokopu byla theologická problematika mimo okruh skladatelova zájmu, ač se přímo nabízel problém ortodoxie slovanské bohoslužby, který mohl mít ve vypravování podobné významné postavení, jaké měla věroučná otázka v Životě svaté Kateřiny. Náš básník bere existenci slovanské bohoslužby v Sázavském klášteře prostě na vědomí jako danou skutečnost a ani její zrušení při dočasném vypuzení slovanských mnichů nevyvolává u něho theologický zájem. Ten snad ustupoval do pozadí i proto, že právě v Karlově době byla zavedena slovanská bohoslužba v Emauzském klášteře, ale hlavní důvod byl patrně v tom, že pro tuto problematiku neměly širší vrstvy porozumění. Proto se v básníkově pojetí problém vzájemného vzta-

hu slovanských a latinských mnichů v Sázavském klášteře dostával do roviny národnostní, a ne theologické.

Legenda o sv. Prokopu nebyla však pojata jen jako dílo politicky aktuální, ale přímo jako dílo bojové. Celá báseň vyznívá jako vášnivý útok proti Němcům, kteří poškozují Čechy a vytlačují je z míst, jež jim odedávna náležejí. Vypuzení slovanských mnichů ze Sázavy je interpretováno jako důsledek nepřátelského postoje Němců-cizozemců proti Čechům. Tak se stal dominantou legendy motiv národnostní, obrana starých českých práv proti cizincům. To byla otázka aktuální právě v době Karlově, kdy se v podobě česko-německého antagonismu odrážely sociální rozpory mezi německým patriciátem a chudšími vrstvami českého obyvatelstva ve městech. Domyslíme-li tuto otázku, vidíme, že šlo v podstatě o problém hospodářský, který se promítal do oblasti národnostní.

Důrazem na Prokopovo slovanství a obhajobou slovanského kláštera proti Němcům latinského obřadu připomíná naše legenda staroslověnské Životy Konstantina a Metoděje a vlasteneckým tónem Dalimilovu kroniku, kterou autor legendy jistě znal a které i podléhal stylisticky, jak je vidět např. z rýmů. Tak se legenda staví do vývojové linie vedoucí od Životů Konstantina a Metoděje přes Dalimilovu kroniku k husitství.

Pro skladatelův postoj ke skutečnosti je příznačné, že v Prokopovi vidí v první řadě člověka zaměřeného k činu. Prokop je sice líčen jako světec, který žil poustevnický, ale legenda přitom nevybízí k askesi a k útěku od životních zápasů, jimiž žila současnost; v pojetí skladatele legendy má být Prokop naopak příkladem pro životní praxi. Je to přímo zdůrazněno v prologu slovy

znamenaj to člověk všaký,
jeho činy i příklady,
a užívaj jeho rady.¹

Zde je přímo řečeno, že legenda nechce podat jen zábavné vypravování, ale že její hrdina má být příkladem pro jednání. Protože vrcholem celého vyprávění je vypuzení cizozemců-vetřelců z místa, které patřilo od svého založení Slovanům, a navrácení uloupeného majetku původním majitelům, nabývala legenda rázu skladby agitační a dobře vystihovala zjitřenou náladu v soudobých Čechách.

Směřování k životní praxi je podtrhováno i tím, že zázraky líčené v legendě nejsou v příkrém rozporu se skutečností a pohybují se v okruhu každodenního života (uzdravování nemocných, loďka sama přepluje řeku). To však neznamená, že by byl záračný živel eliminován. Nadpřirozený živel je představován

¹ V. 24n. (Verše jsou číslovány podle vydání J. Hrabáka v Památkách staré literatury české.)

především ďábly, kteří hrají v celém vypravování významnou úlohu, proroctvími a zejména zjevením mrtvého Prokopa a jeho zásahem do osudů kláštera. Sama vrcholná scéna je vlastně splněním Prokopova proroctví. Tento nadpřirozený a zázračný živel se však uplatňuje v mezích všedního života prostých lidí a v českém prostředí. Zaměření k prostému životu je patrné i v tom, že je legenda psána na způsob kroniky. I tím se hlásí k dalimilovské tradici.

Přesto, že je legenda psána na způsob kroniky, její komposice není nikterak neumělá; její dějová výstavba je naopak velmi promyšlena, a to tak, aby podporovala hlavní autorův ideový záměr, ukázat zázračné vítězství českých mnichů nad Němci. Jasně to vyvstane, jestliže srovnáme českou skladbu s její latinskou předlohou; v české skladbě je motiv návratu českých mnichů do kláštera, z něhož byli vypuzeni ve prospěch Němců, vrcholem celé skladby, kdežto v legendě latinské je to pouze jeden z mnoha zázraků a je postaven s ostatními zázraky do jedné roviny. V české skladbě je tedy vytvořen ideologický vrchol, kterého latinské zpracování nemá, a to je tím více nápadné, že se jinak český básník po obsahové stránce drží své předlohy velmi přesně. A tento ideový vrchol je podtržen i komposičně. Nejen že tímto motivem celá legenda vrcholí a končí, ale zvláštní postavení tohoto motivu je vyzdvíženo a zdůrazněno i komposičním paralelismem mezi vypuzením Němců z kláštera a vyhnáním ďáblů z jeskyně. Vyhnání ďáblů z jeskyně je jakousi předzvěstí vypuzení Němců. Souvztažnost obou těchto motivů je podtržena podobnou situací, za níž Prokop vyhání ďábly a Němce (ďábly vyhání bičíkem a Němce „nemilosrdně“ bije berlou), i užitím podobné formulace; když vyhání ďábly, praví Prokop:

Boží mocí kazuji vem,
abyste šli ottudto ven,²

a když vypuzuje Němce, užívá podobného obratu:

Ba, boží mocí kazuji vem,
náhle, soci, ottudto ven.³

Národnostní hledisko je zdůrazněno ještě více tím, že si ďábli stěžují, že „český člověk nad námi jest“⁴. V latinské předloze není ani této zmínky o nenávisti ďáblů k češtví, ani paralelismu mezi oběma scénami, v nichž Prokop radikálně zasahuje.

Radikální zásah světce Prokopa, který dovedl vymítat ďábly z posedlých a Němce z míst, která si obožovali, jistě vyhovoval mentalitě českého lidu v době, kdy se přiostrhovaly sociální rozpory, kdy ve městech tyto rozpory nutně na-

² V. 452n.

³ V. 991n.

⁴ V. 434.

bývaly rázu národnostního (protože chudina byla česká a patriciát většinou německý) a kdy se čím dále tím více ozývalo heslo o Němcích cizozemcích. Prokop vlastně uskutečnil ve svém klášteře to, po čem toužily střední a chudé vrstvy městského obyvatelstva, a stal se obdobou hrdinů Dalimilovy kroniky a Viléma Zajíce z Valdeka, jak jej líčila elegie o jeho smrti.

Dalimilovu kroniku připomínají i jazykové prostředky, jejichž výběr a užití vyplývá ze zaměření na aktuální otázky a na lidové publikum. Básník se pohybuje v představovém okruhu všedního dne a to se projevilo stejně výrazně ve výběru lexikálních prostředků, jako v rýmové technice a ve výstavbě verše. Básník vyvinul úsilí o neozdobné vypravování, blízké prostému člověku, a tomu přizpůsobil i svůj slovní výběr. Jeho slovní zásoba není bohatá, ale básník se vždy snažil nalézt slovo přiléhavé. Metafor a obrazných rčení užíval velmi střídmě. Také rým je nenápadný, verš je po sylabické stránce nevýrazný a blíží se nepřesným sylabismem verši Dalimilovy kroniky.

Před zvláštní problém staví nás způsob, jakým autor legendy popisuje svého hrdinu: nepodává jeho obraz podle představ krásy výsadních stavů, ale líčí ho jako prostého člověka s charakteristickými rysy pracujícího lidu:

Byl jest člověk urozením vysokým,
u plecí i v těle stavem širokým,
v hnáty byl velmi silný,
ve vše tělo ovšem plný...⁵

Uvedený příklad by mohl vzbudit dojem, že jde o popis realistický. To by však nebylo správné. Popis je vypracován podle pravidel středověké poetické teorie. Nemůžeme tedy z něho usuzovat nic např. o skutečné Prokopově podobě.

Právě to, že je popis vypracován podle předpisů středověké poetické teorie, přesvědčuje nás o vysoké úrovni spisovatele naší legendy. Všechny prvky, které by mohly na první pohled vypadat v jeho básni jako umělecké nedostatky, jsou důsledkem toho, že usiloval o „nižší“ styl, než k jakému směřovala běžná legendární literatura. Vyplývaly tedy z jeho specifického uměleckého záměru a z volby hrdiny blízkého lidu. Středověká poetika totiž rozlišovala trojí styl, humilis, mediocris a gravis (všední, střední a slavnostní). Toto rozlišení tří stylů se zakládalo na antické rétorice a bylo chápáno prostě jako rozličný způsob výrazu, ale od 9. století se začaly tyto tři styly chápat jako závislé na osobách, o nichž se v díle píše, tedy na hrdinovi. Tuto doktrinu formulovaly středověké poetiky, např. u nás známý Vinsauf (srov. str. 189). Skladatel legendy tedy záměrně užil „nižšího stylu“ proto, že se děj jeho legendy odehrával v lidovém prostředí a že svého hrdinu líčil jako člověka blízkého svým životem lidu.

⁵ V. 875n.

To je nápadné zejména ve srovnání s Životem svaté Kateřiny, zhruba současným, který představuje opačný pól naší legendární literatury, legendu exklusivní a položenou do exotického prostředí. Nejnápadněji je to vidět ve volbě prostředí a hrdiny. Kdežto v legendě o svatém Prokopu je hrdina blízký lidu a prostředí české, v legendě o svaté Kateřině jsou hrdinové urození a prostředí je českému člověku vzdálené. S tím souvisí i směřování legendy o svatém Prokopu k zobrazování každodenní skutečnosti, a legendy o svaté Kateřině k líčení fantastickému; zatím co se Prokop pohybuje na této zemi a autor legendy se snaží spojit jeho příběhy s aktuální přítomností (a tím posluchače ještě více připoutává k soudobým problémům a ideologicky jej pro ně vyzbrojuje), v Životě svaté Kateřiny je snaha odtrhnout čtenáře od tohoto světa a jeho problémů. Pro tento postoj je v Životě svaté Kateřiny stejně příznačné líčení Kateřininých extází a vidění, jako přexponování zázračného živlu. Také abstraktní problémy, které se v Životě svaté Kateřiny staly předmětem básnického zpracování a které mohl pochopit jen člověk vzdělaný, jsou v legendě o svatém Prokopu cizí. Proti exklusivní legendě představované Životem svaté Kateřiny je legenda o svatém Prokopu typem legendy v podstatě lidové.

Tento dvojí poměr ke skutečnosti se projevil i v jazyku obou skladeb. Kdežto legenda o svatém Prokopu je skládána spisovným jazykem v podstatě obecně užívaným a místy se uplatňuje dokonce i jeho hovorový styl, pro Život svaté Kateřiny je charakteristické úsilí o výraz exklusivní, individuální. Svato-kateřinská legenda si libuje v neobvyklých slovech, některé výrazy jsou typické jen pro ní, její věty jsou dlouhé, rýmy hledané, snaha po výrazové pestrosti co největší, a k tomu přistupují ještě bohaté zřetele eufonické.

Prokop je v naší legendě vylíčen jako typ člověka, který předjímá typ bojovníka doby husitské. Jeho lidové rysy, důraz na češství, obhajování chudiny i jeho radikalismus a bojovnost, to jsou složky, které byly husitství blízké. Proto byl také za husitství oblíbeným svatým, i když naše legenda, jak se zdá, zapadla.

Úcta k Prokopovi přežila i husitství, zejména se šířila s protireformací. Této době se Prokop hodil proto, že jako lidový svatý mohl dobře sloužit protireformační propagandě. Jeho den (4. červenec) byl zasvěcen jako polosvátek (po prvé svěcen roku 1711), Prokop se stával patronem havířů a rolnictva a úcta k němu propagovaly mnohé spisy i modlitby. Postava Prokopova pronikala i do lidového podání (do pověstí a přísloví), ale obraz světcův se měnil tím, že se jeho radikalismus a prosazování práva úderem berly obracelo jiným směrem: kdežto ve 14. století chránil slabé, nyní pomáhal slabé svou berlou utlačovat a bil do nich, pokud se stavěli proti protireformačnímu pořádku, zejména pokud nesvětili jeho svátek.

Prokop byl blízký pro své vlastenectví i době obrozenské, kdy naši legendu

vydal Hanka a dokonce do ní „přibásnil“ podle latinské legendy ztracený list. Z hlediska nové literatury je legenda o svatém Prokopu zajímavá i tím, že je to jediná staročeská báseň, která podnítila novočeského básníka — Jaroslava Vrchlického. Vrchlický však vytvořil dílo jiného zaměření, neboť tam, kde staročeská legenda směřovala k zobrazování skutečnosti, Vrchlický patetisoval. Vrchlický transponoval prostě legendu do své vlastní poetiky; její umělecké prostředky mu byly cizí, podnítila jej především vlastenectvím, a to zaktualisoval.

Hradecký rukopis vydal paleograficky i v přepise (ale chybném) Adolf Patera 1881. Poslední transkribované vydání legendy o sv. Prokopu pořídil Josef Hrabák v publikaci Dvě legendy z doby Karlovy, 1959. (Spolu s legendou o sv. Prokopu je zde otištěn Život sv. Kateřiny péčí Václava Vážného.) Při této edici je i literárněhistorický úvod a bibliografie.

Nejdůležitější středověké latinské poetiky vydal (s rozborem) Edmond Faral, *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, Paris 1924.

Rozbor uměleckých hodnot Života sv. Kateřiny podal Jan Vilikovský v doslovu k textu Legendy o svaté Kateřině, 1941 (přetištěno v souboru Písemnictví českého středověku, 1948).

SATIRY HRADECKÉHO RUKOPISU

Hradecký rukopis je dnes chován v Universitní knihovně v Praze. Jméno má podle Hradce Králové, kde jej objevil Josef Dobrovský. Není datován a jeho stáří není dosud spolehlivě určeno; nejspíše je z osmdesátých nebo devadesátých let 14. století, skladby v něm zapsané jsou však původu staršího (rukopis je opis ze starší nedochované předlohy). Obsahuje jedenáct skladeb, a to: 1. legendu o svatém Prokopu, 2. Pláč Marie Magdalény, 3. Pláč svaté Maříe, 4. Devatero radostí svaté Maříe, 5. Umučení Páně, 6. Desatero kázanie božie, 7. báseň Zdravas Maria, 8. báseň o svatém Janu apoštolu, 9. satiry o řemeslnících a konšelích, 10. bajku o lišce a džbánú, 11. báseň O bohatci.

Satirické skladby Hradeckého rukopisu představuje sedm satir o řemeslnících a konšelích a Desatero. Všechny tyto satiry jsou nepochybně dílem téhož autora a jsou blízké legendě o svatém Prokopu, s níž je spojuje vášnivý vztah k aktuální skutečnosti a bojovnost, vývojově však stojí dále, neboť zasahují do sociální problematiky přímo, líčí postavy ze soudobého života a vytvářejí nový literární druh.

Desatero kázanie božie je rozsáhlá skladba (1196 veršů), jejímž námětem jsou hříchy proti jednotlivým božím příkázáním. V úvodních verších básník stručně vypravuje o božském původu Desatera a naznačuje jeho obsah; pak probírá jedno příkázání po druhém a na každé uvádí tři příklady hříšníků. Tato trichotomie je příznačná pro středověkou poetiku vůbec a trojdílné schéma dodržuje náš básník pedanticky; při osmém příkázání např. nerozlišuje sice přesně hříchy, ale přece jen uvádí tři skupiny hříšníků, jen aby své trojdílné schéma dodržel.

Přes mechanické členění nepůsobí však báseň dojmem jednotvárnosti, neboť jednotlivá příkázání v ní jsou probírána s velikou neúměrností: jsou příkázání, kde básník naznačil jen zcela zběžně tři skupiny hříšníků, kteří dané příkázání porušují, jindy však věnoval jednotlivým hříchům celé stovky veršů, příklady jsou rozvedeny a rozrůstají se v anekdoty, ba v celé satirické povídky, např. o svódnici (kuplířce) a jejím psu, o zlém sousedu aj.

Pro celkové pojetí básně je příznačné, že básník věnuje nápadně mnoho pozornosti hříchům proti hospodářskému řádu a sociální nespravedlnosti. Bije to do očí zejména při prvních příkázáních, kde básníka zřejmě zajímají více vztahy lidí k lidem než k bohu; to ukazuje, že měl větší smysl pro životní praxi než pro abstraktní úvahy. Někdy je souvislost s vlastním obsahem příkázání

dosti volná, např. v přikázání prvním, o víře v jednoho boha, vytýká se jako hřích lakota a rozkošnictví (tedy hříchy, které by se hodily spíš k přikázání šestému a sedmému), protože si je hříšní lidé povyšují na své bohy, a v přikázání třetím, o svěcení svátků, se mluví zeširoka o hříchu tance, který by vlastně měl patřit k přikázání šestému.

Když autor Desatera uvádí při jednotlivých přikázáních tři skupiny hříšníků, které je přestupují, užívá zpravidla obratu „trój lid“. Nemíní tím však příslušníky tří společenských stavů podle středověkého pojetí společnosti, nýbrž vychází z trojího druhu hříšníků. Tak např. proti prvnímu přikázání („Nemějte boha jiného, kromě Tvorce silného“) hřeší čarodějníci, lakomci a všichni, „ješto jsú v rozkoší“, nebo třetí přikázání („Pomněte svaté dni čští“) porušují ti, kdož v neděle a svátky pracují, hřeší a oddávají se tanci. Příklady hříšníků volí skladatel nejčastěji z prostředí měšťanského, které mu zřejmě bylo blízké a které dobře znal. Proto i povídky, jimiž prokládal své horlení, jsou položeny do města, resp. mohou být vztaženy na venkov.

K básni je jako závěr připojeno tak řečené Desatero menší, skladbička parafrázující veršem jednotlivá přikázání. Jde však zřejmě o báseň složenou jiným autorem a k Desateru připojenou čistě mechanicky. Že jde o skladbičku samostatnou, je vidět i z toho, že „menší“ Desatero je dochováno i samostatně v tak řečeném Žaltáři wittenberském.

Drobné satiry jsou tradičně — ale nepřesně — nazývány Satirami o řemeslnících, správnější název byl by však Satiry o řemeslnících a konšelích. Napadají totiž ševce, konšely, kováře, sladovníky, lazebníky, rezníky a pekaře a vytýkají jim hru v kostky, úplatnost, nedbalost, hlavně však okrádání zákazníků. K těmto satirám se druží bajka *O lišče a o čbánu*, která vypravuje, jak liška chtěla potrestat džbán tím, že si ho přivázala k ocasu a spustila jej do studny, aby ho utopila; džbán se však naplnil vodou a svou vahou stáhl lišku do vody. — Tyto drobné skladby (jejich délka bývá okolo sta veršů) jsou blízké Desateru svým prostředím i postojem k životu. Obraz společnosti, jaký podávají, shoduje se úplně s obrazem, který podává Desatero, u kováře se dokonce opakuje totéž obvinění.

Přesná datace vzniku satirických skladeb zapsaných v Hradeckém rukopise je obtížná. Shoda tónu i obsahu Desatera s projevy kazatelů Karlovy doby odpovídala by šedesátým létům 14. století, ale jazyk všech satir je značně archaický. Je tu tedy rozpor mezi obsahem a jazykem. Relativní chronologie je sice jasná — vývojově patří satiry za nejstarší epiku a před rozvoj prózy —, těžká je však chronologie absolutní, neboť mezi nejstarší epikou a rozvojem zábavné prózy je poměrně velké časové rozpětí. Archaický ráz jazyka se dá vyložit např. předpokladem, že skladatel působil mimo pražské centrum, kde jazykový vývoj neprobíhal tak rychle jako v pražské oblasti; podobně i zastaralá technika rýmová může být důsledkem toho, že naň působila tradice literárních památek, které v pražském prostředí byly již poněkud antikvovány. Na druhé straně však ideologické shody s kázáními Husových předchůdců nemusí dokazovat současnost s nimi nebo dokonce závislost autora Desatera na nich. Básník mohl snahy lidových kazatelů předejmout. V každém případě je tedy mezi obsahovou a jazykovou stránkou rozpor, který se nepodařilo dosud uspokojivě vysvětlit.

Největší přínos satir Hradeckého rukopisu je v jejich bojovnosti. Útočí na konkrétní a typické zjevy soudobého všedního života a tento útok je veden z posic nové společenské vrstvy, která se dosud aktivně nezúčastnila literárního života. S tím souvisí i snaha podat pravdivý obraz denního života a pokus o psychologickou charakteristiku osob. Velikou předností satir je to, že jejich skladatel usiloval o hodnocení skutečnosti a že byl ve svém líčení konkrétní. Nad didaktickými úvahami a výklady převládá prvek popisný a anekdotický, autor nechce přesvědčovat abstraktní thesí, nýbrž uměleckým obrazem. Líčení společnosti je přitom vesměs negativní, básník zobrazuje jen zjevy záporné, aby je mohl pranýřovat. Tím vším se výrazně liší od soudobé epiky legendární i rytířské.

Snaha našich satir zobrazit aktuální skutečnost je důsledkem toho, že nebyly psány z posic vládnoucí třídy, ale že v nich promluvíly zájmy měšťanstva a že se v nich projevil vztah měšťanstva k životu. Je to vidět už z volby hrdiny a dějiště: v satirách Hradeckého rukopisu se objevuje po prvé v naší literatuře jako hlavní postava řemeslník, tedy příslušník střední vrstvy měšťanstva, a hlavním dějištěm je městské prostředí. Skladatel vylíčil život společenské vrstvy, kterou znal a s níž sympatisoval, i když nebyl slepý k jejím stinným stránkám a dovedl je ostře kárat. Šlechtické postavy a prostředí jsou mimo jeho zorné pole.

Sociální příslušnost publika, kterému byly tyto satirické skladby určeny, dá se těžko stanovit, ale náměty i způsob zpracování zřetelně ukazují, že to bylo publikum jiné, než k jakému se obracela literatura na začátku století, zejména autor Alexandreidy, nebo soudobé exklusivní básnictví duchovní představované např. Životem svaté Kateřiny. Mohlo by se zdát, že jde o díla uplatňující jiné hledisko než měšťanské, neboť je v nich karikováno zpravidla město, a ne šlechta; to však není rozhodující. Rozhodující je způsob, jakým skladatel město karikuje. A zde je charakteristické i to, že v jeho karikatuře nenajdeme oné třídní nenávisti šlechtice k příslušníkům nižších vrstev, jakou známe např. ze šlechtické Alexandreidy. Na druhé straně však satiry nejsou dílem tak nekompromisně měšťanským, jako byla nekompromisně šlechtická Alexandreida. Jestliže v Alexandreidě najdeme projev nenávisti k neurozeným „chlapům“, v těchto satirách není šlechtic karikován, otevřený projev třídní nenávisti zde nenajdeme. České měšťanstvo nebylo dosud tak silné, aby mohlo být kladeno do protikladu se šlechtou jako rovnocenný partner. Rovnocenným partnerem šlechty mohl být leda městský patricij, naše satiry však líčí především středního měšťana, řemeslníka. Je to zcela pochopitelné, neboť patriciát byl v této době ještě většinou německý a kritika směřuje hlavně do vlastních řad řemeslnických; kritika do řad patriciátu by byla vyzněla naprázdno pro jazykovou překladu. Autor proto svět měšťanů nestaví do nesmiřitelného protikladu se světem panstva. Jeho satira je satirou člověka, který městské

prostředí dokonale zná, vyrůstá z něho, ale nemá dosud ostře vyhraněné stavovské uvědomění. České měšťanstvo, jak se zdá, nebylo dosud tak silné, aby mohlo vytvořit skutečnou sociální satiru.

To vrhá trochu světla i na neznámého skladatele Desatera a drobných satir. Nejspíše patřil k soudobé inteligenci, patrně kněžské, která z měšťanstva vyrůstala, cítila s ním, rozuměla mu, ale nepokládala je za vyhraněnou společenskou vrstvu a dokonce byla náchylná dívat se na drobného měšťana trochu svrchu.

Pro autora je charakteristický i jeho nápadný zájem o venkov. Byl vzbuzen jednak tím, že přehrada mezi životem na venkově a ve městě nebyla dosud příliš silná, jednak tím, že do města přicházelo za prací, zejména nádenickou, mnoho venkovanů, z nichž se pak vytvářela stále silící vrstva městské chudiny. Při tomto zájmu o chudinu je příznačné, že autor satir stojí na stanovisku chudiny, ujímá se jí a dívá se na společnost vlastně jejím očima. Kritika společnosti, kterou podává, je tedy vedena „zdola“.

Právě proto, že autor satir stojí na stanovisku chudiny, útočí tolik na přestupky proti hospodářskému řádu. Nejlépe je to vidět na *Desateru*, kde básník nápadně velkou pozornost věnuje sedmému a devátému přikázání. Deváté přikázání také zpestřuje příběhem o člověku, který chtěl okrást svého souseda, k němuž dal schovat olej. Básník Desatera je vášnivým obhájcem soukromého majetku a brání jej podle soudobých názorů na uspořádání společnosti. Je však nápadné, že v podstatě neútočí na to, jak chudí okrádají bohaté, nýbrž naopak. Tento postoj proniká i v satirách o řemeslnících a konšelích: konšel odírá chudého, pekař šidí chudáčka z venkova, řezník šidí zákazníky atd.

Z toho, jak skladatel našich satir hájí práva, jež pokládá za věčná a nedotknutelná, je vidět, že nedovedl překročit nazírání své doby. Kořen zla nevidí v tom, že je majetek nespravedlivě rozdělen, nýbrž v porušování harmonie mezi jednotlivými stavy. Proto se také jeho kritika vybíjí hlavně v útocích proti lidem, kteří překračují hranice svých práv, a nikoli v útocích proti celým stavům. Jeho přesvědčení o věčných a nedotknutelných právech jednotlivých stavů je ovšem pochopitelné ve středověku, který myslel v náboženských kategoriích a který nedovedl ještě řešit společenskou problematiku odděleně od problematiky náboženské. Přitom však básník vidí především takové porušování práv, jímž trpí chudina, a to je velmi důležité.

Pro tuto svou sympatii s chudinou také přirovnává příslušníky vyšších vrstev k neplodným trubcům, kteří bývají na podzim vypuzeni včelami z úlu, a zakrytě hrozí, že se podobně může stát i jim. Když vylíčil v sedmém přikázání Desatera, jak mocnější okrádají méně mocné, obrací se přímo k příslušníkům vyšších vrstev a praví:

Vizte, kak jste smyslem hlúpi,
že činíte jako trúpi:
Trúp zjédá cuzé úsilé,
libo málo, libo velé;
a když sě léto skonává,
tehdy sě zle trúpóm stává,
že je včely ven vypudie,
s sobú bydliťi nedadie.¹

Toto místo Desatera je první hrozba sociální vzpourou v naší literatuře. Přirovnání o neplodných trubcích je sice známo z literatury latinské, ale to nijak neoslabuje bojovnost české básně. Rozhodující není původ motivu, ale jeho využití a zapojení do celku skladby.

Neznámému skladateli Desatera jistě bylo oporou soudobé kazatelství. Samo Desatero je svou formou vlastně veršované kázání. Souvislost s kazateli připravujícími husitské revoluční hnutí je patrná už z výběru přestupků, které autor Desatera uvádí, neboť jde o tytéž přestupky, na něž útočili tito kazatelé od šedesátých let. Některé skupiny hříšníků uvádí podobně jako náš básník též Štítňý v Knížkách o Desateru božiem přikázání (Knihy naučenie křesťanského) a také Hus ve Výkladu útočí na tytéž kategorie hříšníků, které naše Desatero uvádí v prvních čtyřech přikázáních. Snad si náš básník vybíral materiál z týchž příruček, z nichž čerpali Husovi předchůdci, nebo naň Husovi předchůdci přímo působili. Mravními zásadami se např. nápadně blíží Waldhauserovi a Milíčovi a mezi Milíčem a Desaterem lze snad dokonce hledat nějakou spojnici.

Souvislost Desatera se soudobým kazatelstvím ovšem nikterak neoslabuje bojovné zaostření skladby, spíš naopak. Vždyť to byli právě lidoví kazatelé, kteří probouzeli lid tím, že jej učili pod náboženskou formou přemýšlet o nejohrohavějších sociálních otázkách, že kritisovali sociální nespravedlnost a poukazovali na bezpráví páchané bohatými a mocnými na chudých a slabých. Snad právě pro tuto bojovnost bylo Desatero velmi oblíbené, jak lze soudit z několika zachovaných rukopisů, z nichž je vidět, že bylo i přepracováno.

Původní versi představují vedle znění dochovaného v Hradeckém rukopise zlomky *Zhořelské* (starší než Hradecký rukopis), *Universitní I* a *Kapitulní* (oboje z konce 14. století); o existenci druhé redakce svědčí zlomky *Universitní II*, které obsahují bohužel pouze úvod a první přikázání.

Satiry o řemeslnících a konšelích podávají v podstatě stejný obraz světa jako Desatero, ale nemají jeho bojovnosti a útočnosti. Kritika směřuje do měšťanských řad, a proto skladby neodhalují společenské rozpory do té míry jako Desatero, které vidělo společnost jako celek, v celém jejím rozvrstvení. V sati-

¹ V. 645n.

rách o řemeslnících a konšelích je tedy pohled zúžen pouze na město. Ale i město je viděno ve svém rozlišení na vrstvu vládnoucí a chudinu jen ojedinele, a to v satíře o konšelích, kde skladatel vytýká konšelům úplatnost při rozsuzování rozepří. V ostatních satírách káře skladatel vesměs řemeslníky, a to z posice zákazníků; bohatý patriciát je mimo jeho zorné pole.

Mezi jednotlivými satirami o řemeslnících a konšelích je však nejen těsná příbuznost ideová, ale i ve způsobu ztvárnění a výrazu, daná nepochybně tím, že naše satiry tvořily uzavřený cyklus. Je to vidět jednak z jejich počtu (sedm), jednak z jejich seřadění. Nejsou totiž seřaděny libovolně, ale tak, že se střídá vždycky satira vyhocená nábožensky se satirou bez náboženské pointy. Po satíře o ševcích, zakončené čistě světským pozorováním bez jakékoliv morality („Přehubené jeho bydlí! | mohl by raději žvátí mýdlo | než tak hanebně bydliť, | ničs dobrého neužití“), následuje satira o konšelích, kde autor vyhrožuje nepoctivému konšelovi peklem, v další satíře, o kovářích, navrhuje autor závěrem, jak potrestat kováře, který špatně ková, čtvrtá satira (na sladovníky) zase končí poukazem na peklo atd.

Pro kompozici drobných satir je příznačné, že se jejich autor dovedl ubránit komposiční jednotvárnosti, kterou jsme shledali v Desateru. To však neznamená, že bychom měli z hlediska komposiční výstavby hodnotit Desatero níže než drobné satiry. Rozdíly v kompozici drobných satir a Desatera byly totiž dány potřebami literárního druhu. V Desateru mělo zeschematisování komposice své odůvodnění už proto, že šlo o skladbu dlouhou, v níž právě schematická komposice měla přispívat k větší přehlednosti, satiry jsou naproti tomu krátké uzavřené celky a skladatel se je snažil co nejvíce rozrůznit. Proto nacházíme mezi drobnými satirami skladby soustředěné na jedinou příhodu, jež bychom mohli snad označit jako žánrové obrázky (švec, konšel, pekař), jinde se však líčí přestupky dva nebo několik (kovář, řezník).

Střídání satiry zahrocené nábožensky se satirou zahrocenou světsky je porušeno tím, že mezi satirou o konšelích a satirou o kovářích je vsunuta *bajka o lišce a džbánu*, která organické seřadění satir narušuje. — Tato bajka je zajímavá už svým námětem. Neopírá se o žádnou známou starou tradici, ale má paralely v ruských pohádkách a je známa z několika latinských rukopisů českého původu. Není jasné, zda jde o skladbu, která vnikla do lidové tradice z latinské literatury, nebo zda ji snad znal některý kněz právě z lidového podání a pojal ve zlatinované podobě do sbírky svých kázání.

Už toto neorganické položení mezi satiry, jejichž logický sled je porušen, opravňuje k nároku, že bajka není od téhož autora jako satiry o konšelích a řemeslnících a Desateru a že do souboru byla vložena dodatečně. Je však příliš krátká, než aby se mohly dělat nějaké bezpečné závěry z jejího jazyka o jejím autoru a o jeho poměru k satírám. Snad nějak souvisí s didaktickými skladbami Alan a Ezop.

Snaha výstižně zobrazit měšťanské a venkovské prostředí projevila se výrazně i v jazykové výstavbě Desatera a drobných satir, a to tím, že

se jejich autor snažil co nejvíce přiblížit hovorové řeči soudobých měšťanů. Nejnápadněji se to projevilo ve výběru slov. Básníkův slovník je poměrně málo rozmanitý, ale autor dovede dobře využívat vulgarismů a kalků z němčiny, obvyklých v hovorovém jazyce soudobého města. Po té stránce navazuje na prostředky, kterých užil autor Mastičkáře, ve výběru vulgarismů je však daleko jemnější. Také jeho komika je zaměřena jinak, než jak byla zaměřena komika v Mastičkáři: tam šlo o komické prostředky užití bez sociálního zahrocení, kdežto zde komika slouží účelu satirickému a je jedním z prostředků, jak zvýšit útočnost básně.

Přes svou útočnost není skladatel satir a Desatera asketickým mravokárcem. Nechce učit pasivitě a útěku ze života do světa mystiky, je naopak pevně zakotven ve skutečném světě a dobře jej dovede zobrazit. Má i smysl pro vtíp a humor a některé příhody vypravuje se skutečnou vypravovatelskou vervou, např. povídku o svódnici. Je dobrý pozorovatel slabostí svých lidiček, ale není nenávistný, pokud líčí lidi z města. I když chybují, dívá se na ně bez zloby. Pokárá ševce, který propije poslední groše, zaláteří na lazebníka, který nejen že se rád napije, ale i špatně holí a často řízne zákazníka, ale zároveň si pochvaluje, že lazebník neokrádá lidi. Jiným řemeslníkům vyčítá okrádání zákazníků, zahrozí jim peklem, ale není to nenávistný odsudek člověka, spíš výstraha. Žlučí je však naplněn jeho projev tehdy, když od drobných podvodů, jaké páchá třeba pekař nebo řezník, přechází k líčení krvavého vykořisťování. Zde ho opouští úsměv a promlouvá zjitřeným pathosem².

Snaha přiblížit se hovorovému jazyku je patrná i na tvaru věty. Věta satir je často jakoby zapsána přímo z úst překotně mluvícího člověka, jehož potřeba říci všechno naráz je tak veliká, že neví, co říci dříve. Tak se např. staví podmět za přísudek a potom ještě jednou opakuje — tak, jak tomu bývá v uspěchané řeči:

a když psíka uzřě toho
ta paní, ano jmu mnoho
z jeho očí slez tečieše,
ta paní k téj babě dieše.³

Představa hovorového jazyka je vzbuzována také tím, že se táž věc nazývá těsně po sobě dvakrát, po každé jiným slovem:

A když to uzřě hospodář,
povědě ševci ten krčmář⁴

Jiný prostředek pro vzbuzení představy hovorového jazyka je hojně uží-

² Sedmé přikázání v Desateru.

³ Desatero, v. 487n.

⁴ Satira o ševcích, v. 47n.

vání ukazovacích zájmen, jak je vidět v obou uvedených příkladech. Podobných prostředků bychom mohli ovšem vyjmenovat více.

Hovorový ráz jazyka je zvyšován také skladatelovou zálibou v přímé řeči. Svě postavy nezobrazuje jen líčením jejich jednání, ale především jim dává promlouvat, a tím je výstižně charakterisuje. Tak dostává jeho satira na některých místech přímo dramatický charakter, při četbě jako bychom viděli jeho postavičky přímo před sebou. Příímá řeč jednotlivých postav je tak výstižná, že plně nahrazuje popis jejich zevnějšku, pro který skladatel neměl porozumění. Jeho postavy jsou tedy individualisovány jednáním a řečí, ale nikoli svým zjevem. Souvisí to patrně se středověkým způsobem typisace, která usilovala o podání věčných, neměnných rysů, a proto stírala všechno individuální; ze snahy podat obecné typy podává skladatel pouhé stínové figurky. Dovedl jim však dodat tolik života, že zaujmou i dnešního čtenáře.

Podle toho, jak se autor zaměřuje na hovorový jazyk soudobého měšťana, mohlo by se snad na první pohled zdát, že neovládl techniku vybroušeného jazyka básnického, jak jej vypracovala exklusivní literatura, a proto se spokojil s napodobováním jazyka mluveného prostými lidmi. To by však byl omyl. Opakuje se zde — ovšem v jiné rovině — styl legendy o svatém Prokopu: jde o záměrné využití prvků hovorového jazyka v protikladu k vybroušenému jazyku exklusivní tvorby. To je přímo podmíněno tématem satir a prostředím, v němž se jejich děj odehrává. Autor satir také nepodává mluvenou řeč jako stenografický záznam, nýbrž ji stylisuje. Tak jsou mu prostředky hovorového jazyka materiálem pro zachycení ovzduší všedního života. Na nejednom místě je vidět, že byl obeznámen se středověkou stylistickou teorií a že z ní těžil.

Zvláště oblíbeným prostředkem jeho stylu je opakování ustálených obrátů a týchž rýmů. Na první pohled to vypadá jako primitivní technika, ve skutečnosti je to však jistý umělecký záměr, totiž snaha podtrhovat paralelismus v tematické výstavbě paralelismem slovního výrazu. Nejvýrazněji to proniká v Desateru při uvádění „trojího lidu“, jenž hřeší, ale podobné opakování formulek nacházíme ve všech satirách Hradeckého rukopisu.

Se zaměřením na mluvený jazyk všedního dne souvisí i tvar autorova verše. Tento verš zachovává sice dosti přesně počet slabik, přesněji než legenda o sv. Prokopu, ale jeho rytmus není zdůrazňován, takže působí namnoze téměř dojmem řeči nevázané. S tím souvisí i potlačování eufonie; to se projevuje zejména v oblíbě jednoduchých, často i nepřesných rýmů. Ve srovnání s epikou z počátku století (nehledíc k exklusivní epice soudobé, např. k Životu svaté Kateřiny) to vypadá jako neumělost nebo úpadek, ale ve skutečnosti je i v tomto oslabení rytmu a potlačení eufonie zvláštní umělecký záměr, snaha přiblížit jazyk skladby co nejvíce mluvené řeči všedního dne. Autor satir pokračuje tedy na téže linii, kterou začala Dalimilova kronika a na které pokračovala legenda o svatém Prokopu, na linii vedoucí k literatuře lidové a útočné.

Je možné, že autor legendy o svatém Prokopu a našich satir je týž. Mezi legendou a satirami jsou sice některé rozdíly v jazykové výstavbě, ale ty můžeme snadno vyložit předpokladem, že legenda je o něco starší než satiry, takže rozdíly by mohly být důsledkem básnickova vývoje. Je to tím pravděpodobnější, že některé charakteristické rysy jazykové výstavby jsou v satirách ve srovnání s legendou rozvedeny (např. opakování formulek).

Obliba všech satir Hradeckého rukopisu — pokud lze soudit podle dochovaných rukopisů — nebyla stejná. Hodně asi kolovalo Desatero, ale drobné satiry patrně zapadly bez většího ohlasu. Bylo to snad proto, že Desatero mohlo mít ve své době jakožto veršované kázání větší uplatnění, neboť se zařadilo do blízkosti lidových kazatelů předjímajících a připravujících ideově husitství.

Historii Hradeckého rukopisu vylíčil Josef Volf v článku Tak zvaný Hradecký rukopis, Časopis československých knihovníků 5, 1926.

Paleograficky i v přepisu (ale chybném) vydal celý Hradecký rukopis Adolf Patera 1881. Poslední transkribované vydání satir Hradeckého rukopisu pořídil Josef Hrabák, Staročeské satiry, 1947; tam i rozbor a literatura. Z novější literatury viz brožuru J. Hrabáka Staročeská satira, 1952.

O době, kdy byly složeny básně Hradeckého rukopisu, psal Antonín Havlík v článku V které době žil skladatel Rukopisu Hradeckého, ČČM 80, 1906; na základě podrobného stylistického rozboru položil datum vzniku těchto básní do doby mezi rokem 1325 až 1340. Proti němu Václav Chaloupecký klade vznik básní až na sám konec století v článku V které době žil skladatel RH, ČČH 18, 1912. — Ostatní literatura o této otázce je uvedena v Hrabákově edici Staročeských satir na str. 7n.

O veršovaných kázáních v naší literatuře pojednal Antonín Škarka ve studii Z problematiky českého gotického básnictví, ČČH 48—49, 1947—1948.

TOMÁŠ ZE ŠTÍTNÉHO

O životě Tomáše Štítného máme jen málo zpráv, přesto však podle údajů a narážek v jeho spisech a ze skoupých dokladů jiných můžeme si udělat dosti dobrý obraz o prostředí a o hlavních událostech, které Štítného formovaly jako člověka a spisovatele.

Rok narození Štítného není přesně znám. S jistou pravděpodobností lze jen říci, že se Štítný narodil kolem roku 1333 (mezi lety 1331 a 1335) na otcovské tvrzi Štítném u Žirovnice. Patřil k některé zchudlé větvi panského rodu Benešoviců. Středem jeho rodového majetku byl poplužní dvůr s tvrzí ve Štítném, který mu vynášel slušný příjem, ale jistě ne takový, aby dovozoval nákladný život podle obyčejů tehdejší šlechty; máme zprávu, že mu vynášel okolo roku 1380 ročně 23 $\frac{1}{2}$ kopy grošů. V nějaké souvislosti s jeho hmotným postavením byl nepochybně jeho odchod na studie na pražskou universitu. Štítný se tu zdá být představitelem chudnoucího zemanstva, které hledalo jiné uplatnění než v zemědělském podnikání. Bakalářské ani mistrovské hodnosti však na universitě nedosáhl a vrátil se patrně v padesátých letech do své vsi. Zde se oženil a věnoval hospodářství, zajížděl však do Prahy, kde právě působili Waldhauser a Milíč. Před rokem 1376 ovdověl a ztratil jedno ze svých pěti dětí. Z ostatních dospěly jen dvě, Jan a Anežka; otec přežila jen Anežka.

Roku 1381 odešel Štítný natrvalo do Prahy, když byl před tím zabezpečil trvalý důchod svým dvěma sestrami Peltrátě a Anně a když byl svůj majetek pronajal na věčné časy panu Zbyňkovi z Kamenice a jeho dědicům. V Praze se pak soustředil na činnost literární, kterou započal již na Štítném. Zemřel někdy v rozmezí let 1401—1409.

Literární činnost Štítného souvisí zřetelně s jeho pražskými studii. Štítný jako spisovatel je typ vzdělance, který věnoval všechno své úsilí výchově a vzdělání lidu, jemuž přibližoval nejvyšší soudobou vzdělanost, oblast náboženské literatury. K této popularizační činnosti ho nepochybně přivedl vzor Waldhauserův a Milíčův. V nich viděl především kazatele, kteří měli moc působit na lid. Zvláště Milíče se často dovolává a uvádí, že Milíčův vzor ho přímo ponoukal k psaní výchovných traktátů. Štítný sám jako laik nemohl působit živým kazatelským slovem a snad právě to ho přivedlo k poznání, že vedle živého slova má významnou sílu i vzdělání podávané populárně naukovou literaturou. Výchova a vzdělání, to je hlavní poslání jeho spisů, které určit původně svým dětem, ale nakonec je věnoval všem, na které mohl působit, lidem ze svého okolí a vůbec širšímu čtenářstvu. V první řadě ovšem myslel na venkovskou drobnou šlechtu a lid. Jako drobný šlechtic dobře poznal život obou těchto vrstev a venkovskému lidu nebyl nikdy příliš vzdálen, nebyl od něho oddělen nepřekročitelnou hradbou.

Z pražských profesorů na universitě měl na Štítného největší vliv nepochybně mistr Vojtěch Raňkův z Ježova, český představitel učenecké proticírkevní oposice. Jemu věnoval Štítný zpracování svých traktátů z roku 1376, žádaje ho, aby je prohlédl a opravil. Vůbec Vojtěch Raňkův byl pro Štítného rozhodčí ve sporných věcech a je příznačné, že Štítný kladl takovou váhu právě na něho. Vždyť především Vojtěch Raňkův představoval v tehdejší světě pokrok. Příklon k němu znamená u Štítného právě tolik, co příklon k Milíčovi, příklon k představitelům mystiky, k předscholastickým církevním učitelům, příklon k Písmu. Je to prostě vyjádření kritického postoje vůči soudobé společnosti a vůči soudobému společenskému zřízení.

Úsilím o přiblížení nejvyšších soudobých kulturních statků lidu a kritickým postojem k soudobé společnosti předjímal Štítný Husa, neměl však jeho ideové průbojnosti. To bylo ovšem dáno dobou, v níž žil a kdy se společenské rozpory nevyhranily ještě do tak ostré podoby jako v době Husově, a jeho společenským zařazením. Štítný neměl tak těsného spojení s městským lidem, jaké měl Hus. Nemohl je ani mít proto, že jako laik neměl možnost mluvit k lidu přímo, ale jistě zde působilo i to, že Štítný byl a v podstatě zůstal mluvčím drobné venkovské šlechty. Viděl sice soudobé sociální rozpory, které narůstaly a přiosťrovaly se, ale nechtěl opravovat soudobý společenský řád. Byl přesvědčen, že je to řád spravedlivý a jedině možný, neboť byl dán bohem. Nebyl slepý k jeho rozporům, ale viděl v nich pouhé disonance a tyto disonance chtěl svou činností zharmonisovat. Proto také uznával církevní autoritu a chtěl se jí podřídit, kdyby v něčem bloudil.

Husa předjímal Štítný i po té stránce, že kladl větší důraz na životní praxi než na theologickou spekulaci. Hlavní svůj úkol viděl v tom, naučit lidi správně a krásně žít. Tuto životní praxi však nechtěl zlepšit jako Hus opravou společenského řádu. To proto, že se nedovedl na svět podívat přímo očima lidu, zejména ne očima lidu městského, nýbrž jej viděl očima drobné šlechty, která žila s lidem v harmonii. Proto také tam, kde odhaloval společenské rozpory a hledal cestu k jejich řešení, nebylo u něho zásadního odporu k společenskému řádu a jako spisovatel počítal s tím, že jeho myšlenky bude lidu zpřístupňovat drobný šlechtic. Protože však na lid myslel a pro něj vlastně psal, užíval češtiny. Narazil tím ovšem na odpor universitních mistrů, kterým vadilo, že píše o theologických otázkách nejza knězem a že píše o nich česky; svou spisovatelskou činnost však hájil a obhájil.

Štítný jako spisovatel pracoval dvojí metodou, kterou bychom mohli nazvat kompilační a překladatelskou. Sám o tom píše v předmluvě ke sbírce svých traktátů: „I psalť sem vám (dětem) knihy dvoje: tyto prvé sám klada z své hlavy, jakž mi se j' zdálo podobné, což sem kde četl a slýchal na kázání

aneb od učených, aneb se mohl sám domyslití, ješto j' přístupno k tomu umyslu, o němž sem psal; ale druhé, ty sem hotovo sebrané aneb učiněné někým jiným latině vyložil česky.“¹

Jak se tyto dvě metody projevují ve spisovatelské praxi Štítného? — Tam, kde Štítný užívá první metody, vybírá ze svých vědomostí, co kde slyšel nebo četl, a ze svých zkušeností a nabytých vědomostí podává poučení. Často přitom překládá, ale díla, která touto pracovní metodou vznikala, nelze nazvat překlady v pravém slova smyslu. Předlohy originály nejsou v nich zachovány ve své základní celistvosti, je v nich využito větších nebo menších celků jen jako citátů nebo základních konstatování. Montáž těchto citátů a jejich další propracování je vlastní práce Štítného. O překladatelské činnosti Štítného platí to, co je v starší literatuře obecně známo o překladu: nejde o překládání v dnešním smyslu toho slova, jde vždy o překlady a zároveň úpravy. Úpravy Štítného záleží v tom, že některé části originálu (vždycky nepodstatné) jsou vypuštěny, jiné, které potřebují vzhledem k populárnímu zaměření překladu prohloubení a vysvětlení, jsou rozvedeny. Přitom však těžiště práce zůstává v překladu, a to tím, že struktura překládaného díla zůstává neporušena a hlavní jeho části (jeho naprostá většina) jsou zpracovány jako překlad v dnešním slova smyslu. Při úpravách v překladu nejde mu o to, aby vytvořil dílo dokonalejší než originál, ale chce přizpůsobit dílo účelu, který sleduje, chce je učinit přístupnější čtenářům, chce ho lépe využít k účelu výchovnému. Metodu své práce podřizuje tedy Štítný jejímu cíli. — Jakýsi přechod od metody překladatelské k metodě kompilační tvoří volná zpracování předloh. Štítný sám považoval tento způsob práce za bližší překladu, proto uváděl, co zpracovává, tak jako uváděl, která jeho díla nebo které části jeho děl jsou překlady cizích předloh.

Rozbor pracovní metody Štítného vede k závěru, že rozlišování pracovních metod bylo u Štítného záměrné, a to nám ukazuje, že jeho spisovatelská práce byla řízena zřetelem na obsah sdělení i na čtenáře, že tedy Štítný při obsahové i ideové omezenosti svého díla, dané hranicemi pravověrnosti, dovedl vytěžít maximum pro výchovnou tendenci, že v uzavřeném prostoru, který mu povolovala oficiální náboženská nauka, dovedl najít cestu, jak tento prostor ne-li rozšířit, tedy aspoň prohloubit, aby jeho co největším využitím dovedl zapůsobit na své čtenáře.

O tom, jak uvědoměle Štítný pracoval a jak svou práci podřizoval účelu, který jí kladl, svědčí též vlastní charakteristika, kterou vložil do čtvrté recenze svých „knížek“, určené dceři Anežce. Při výkladu *Knih múdrosti*, volně upraveného podle Roberta Holkota² (u Štítného Rupert Holkot), charakterisuje tuto svou úpravu takto: „Nemienímľ, abych jeho (Holkotovu) řeč latinskú chtěl česky klásti, než z jeho knih bera naučenie mluvití chci perem, což mi böh

¹ Knížky šestery.

² Mystický spisovatel, původem Angličan († 1349).

dá, některé nechaje, co j'on tam mluvil, a snad někdy i odjinud bera něco, avšak ve mnohém jeho se drže obyčeje.“

Spisovatelskou činnost, pokud o ní víme, zahájil Štítný před rokem 1376 překladem spisu Pseudoaugustinova (vlastně Ambrosia Autperta³) *De conflictu vitiorum et virtutum: O bojování hříechův s šlechtostmi* a překladem spisu minority, bosáka Davida Augsburského⁴ *De septem processibus religiosorum: O sedmi duchovního stavu vstupních*. Oba překlady jsou i s předmlouvou Štítného dětem opsány ve Sborníku vyšehradském z roku 1396, psaném „rukú Václavovou, toho času komorníka vyšehradského probošta, syna pana Beneše Dubského a hofmistra v túž dobu jasného kniežete Václava, římského a českého krále“. K nim byl připsán, nejspíše až po roku 1396, volnější překlad čtvrté knihy spisu Huga Svatoviktorského⁵ *De arca Noe Morali: O korábě Noemově*, alegoricko-náboženský výklad Noemovy archy. V předmluvě k prvním dvěma překladům doporučuje Štítný tuto četbu svým dětem, protože v ní najdou „mnoho rozumu krásného ... i o zjevných věcech i o hlubokých“, a označuje ji za jakousi průpravu k náboženskému přemýšlení; ujišťuje, kdo je pilný, že porozumí i věcem „hlubokým“. Tomuto snad prvnímu svému překladu dal už tedy výchovné poslání.

Ještě před rokem 1376 skládal Štítný nepochybně i jednotlivé traktáty, jež sám nazývá knížkami a jež pak, přepracované, shrnoval ve sborníky neboli knihy. Nejstarší ze sborníků jeho traktátů neboli knížek je tak zvaný Sborník klementinský, který vznikl a byl napsán roku 1376. Dnes se zpravidla označuje názvem *Knížky šestery o obecných věcech křesťanských*. Je to jediný originální sborník štítnenský, prvopis, ale ne autograf, bohužel porušený tím, že z něho bylo ztraceno celkem devět listů.

Po zmíněné již dedikaci mistru Vojtěchovi Raňkovu následují *dvě předmluvy*: první je adresována dětem, druhá čtenářům vůbec. V nich Štítný poukazuje na výchovný cíl svého spisu a opět zdůrazňuje zásadu své výchovné práce, postupovat od jednoduššího k složitějšímu. V předmluvách také hájí sebe, že vůbec píše, jsa laik, o věcech náboženských, a že o nich píše česky. Hájí se tím, že poukazuje na své výchovné povinnosti vůči dětem a na povinnost poučovat nevědomé, a tím, že eventuální výtky proti sobě vykládá jako projevy závidosti. V otázkách věroučných, pokud by chybil, poddává se k opravení „kostelu“ (tj. církvi) a především lidem učeným, kteří dovedou podle Písma rozeznat pravdu od omylu.

Jak Štítný naznačil v předmluvě k dětem, je tento sborník složen ze šesti traktátů, které na sebe logicky navazují. První, *O věře, o naději a o milosti*,

³ Theolog původem z Galie († kolem 780).

⁴ Německý kazatel a mystický spisovatel, který dovedl lidu srozumitelnou formou podávat nejvyšší zásady křesťanského života (asi 1210—1272).

⁵ Mystický spisovatel, člen konventu (kláštera) sv. Viktora v Paříži (asi 1097—1141).

pojednává o „základu křesťanské viery“, o víře, naději a lásce, o třech ctnostech, které jsou základním znakem křesťanského života a zárukou cesty k spasení. Už v tomto prvním traktátu je vidět stálý zřetel Štítného k životu. Jeho výklad není nějaká abstraktní theologická úvaha, ale stále si všímá všedního života. Mluví-li např. Štítný o milosti, to je o lásce, hned rozeznává dvojí lásku, lásku k bohu a lásku k bližnímu. Tato dvojí láska spolu souvisí. Úvahy o lásce vedou pak Štítného k zcela praktickému závěru: „A protože, mé milé dietky, vždyť vám razi, i velím i napomínám vás, jakož mi jest buoh prikázal, abych vás vedl v jeho cestách, aby držely pravú milost a pořádnú: najprv nade vše milujte boha; nebo jej milujíc, vše dobré naleznete. Potom svú duši každý více miluj nežli duše všech lidí po všem světu. Potom duši svého družce více než svůj tělesný život. Potom svůj život tělesný více než život tělesný družce svého. Potom život družce svého než své sbožie. A tak, když by pilná potřeba prišla, každý menší věc raději ztrať nežli větší, vidí-li, že skrz to i větší neztratí potom.“ K prvnému traktátu tohoto sborníku je připojen Výklad Páteře (tj. Otčenáše).

Druhou část sborníku tvoří traktát *O trojcieh staviech: panenském, vdovském a manželském*. Je to samostatná práce Štítného, jakási rukověť morálky, hodnotící stav panenský, vdovský i manželský a dávající všem těmto třem stavům praktické rady k řádnému životu.

Jeden z nejlepších štítnenských původních traktátů je třetí část Klementinského sborníku, knížky *O hospodárovi, o hospodynji a o čeledi*. Štítný tu řeší vztahy hospodáře, hospodyně a čeledi (vztah hospodáře k hospodynji a k čeledi je vystižen vtípným přirovnáním: hospodář má být hospodynji a čeledi světlem, jako slunce je světlem měsíci a hvězdám) a přitom uplatňuje svůj vřelý sociální cit, vycházející z toho pojetí lásky, které vyložil v prvním traktátu. Štítný ještě není kritik soudobého společenského řádu, neuvědomuje si třídní rozvrstvení společnosti, pro něho rozdělení na pány a poddané, na bohaté a chudé je ve shodě s božím ustanovením; uvědomuje si však, že poměr pána k čeledi nemusí být a také nebývá takový, jak on to žádá; nepochybně proto píše tyto „knížky“ a proto také do nich vkládá myšlenky, které ukazují, že si je vědom toho, že i poslušnost má své hranice: „A najprv boha slušie poslúchati, a potom hospody nebo otce. Když by točíš jiné veleli, než buoh kázal, a protiv bohu, nikakž toho pro poslušenstvie neslušie učiniti, ješto jest zevné zlé.“ Jde tu v zásadě o požadavek, aby praxe křesťanského života byla v jednotě s křesťanskou teorií. A tu je pro Štítného důležité: nejen si uvědomuje, že této jednoty není, ale dokonce připouští, že výklad teorie bývá takový, aby kryl špatnou praxi. Tu pak dává laikovi právo pochybovat podle své rozumové úvahy o takovém výkladu a hledat výklad správný: „Pakli kto die: Já nevědě, co j' buoh kázal, v čem jeho nám poslúchati více než hospodáře nebo než otce, bývaj rád na kázaní a slyš, coť kněz velí. Knězeť jest miesto sebe zde buoh

ustavil; jest-liť múdry, toho poslúchaj, a pakliť se nezdá v čem múdry, ale dojde múdrejšieho, ještoť nad tebu i také nad ním jest ustaven, a potiež se.“ Tu Štítňý dokazuje, že vidí příznaky soudobé všestranné krize. Neřeší však tuto krizi, jen ukazuje nebo naznačuje cestu, kterou se musí myšlení ubírat, aby jednoho dne krize mohla být řešena. Štítňý neproklamuje ještě požadavek kritiky společenského řádu, ale příští kritice otevírá cestu.

Čtvrté „knížky“ Klementinského sborníku jsou věnovány úvaze, *Kak se zdejší stavové lidští připodobňavají k andělským kuoróm*. Štítňému tu opět nejde o to, aby provedl nějakou mechanickou aplikaci běžných theologických výkladů o dělení andělů na „jerarchie a kóry“ na popsání lidské, křesťanské společnosti. On jen přirovnává, aby zase měl možnost povědět své názory na jednotlivé stavy, to je aby opět měl možnost vyslovit svůj požadavek jednoty křesťanské teorie a praxe. V přirovnání k devíti andělským kúřům probírá Štítňý devět stavů lidských v jejich vzájemné závislosti na sobě: duchovní (tj. světské kněží) a zákonníky (tj. řeholníky), učence, duchovní soudce — to jsou tři stavy odpovídající první andělské jerarchii, dělíci se ve tři kúry: serafíny, cherubíny, throny; pány, vládyky a popravce (tj. světské soudce) odpovídající druhé jerarchii se třemi kúry: dominationes, principatus a potestates; těhaře (tj. rolníky a řemeslníky), kupce a kramáře odpovídající třetí jerarchii se třemi kúry: virtutes, archangeli, angeli. Každému tomuto stavu věnuje pak zvláštní úvahu, jak si má vést v řádném životě a čeho se má vystríhat jakožto hříšného a nesprávného.

V páté části, *Ostnec svědomie a o pokušení dábelském*, jsou spojeny dvě věci: je to jednak překlad a adaptace spisu sv. Bonaventury⁶, jenž připojuje tuto část k části předešlé, totiž jak se má člověk po stupních andělských kúřů přiblížit k bohu — k tomu, aby mohl projít největšími kúry, má si vycvičit svědomí, vytvořit si ostnec svědomí; za druhé je to samostatné pojednání, jak ďábel pokouší k hříchu libostí, nemoudrou bázní, žádostí a nevědění, co je dobré a co zlé.

Je-li obsahem páté části, aspoň v druhé polovině, hřích, musí být logicky obsahem poslední části pojednání, jak se zbavit hříchu. Šestá část je také nazvána *Kak se očistijem toho, že hřešíme*. Je to výklad o prostředcích, jak dosáhnout odpuštění hříchů a věčné milosti.

Klementinský sborník je uzavřen doslovem *Dokonanie kněh těchto*. V něm se Štítňý znovu vrací k otázce, zda je kompetentní psát o věcech náboženských. Otázku řeší opět zajímavým způsobem, odkazem na to, že pravda spočívá ve věci, nikoli v osobě a v jednotlivých slovíčkách: „A ne na toť sem psal knih těchto, aby každé slovo bylo z nich váženo, jako řeč z těch knih, ješto k bibli příslušejí: ale komuž se zdá úmysl pravý, ten jej drž, donidž ho lépe nenaučie ti,

⁶ Ital původem, profesor theologie na pařížské universitě (1221—1274).

ješto mohú z práva naučiti. Ale divné jest do některých, že nechtie znamenati, pravda-li j', co se praví, ale jen chtie věděti, kto praví. A zdali jest i oslice pravdy nepověděla Bálamovi duchem svatým? A zdali i po shnilých žlebiech neteče druhdy voda čistá?“

Tento svod svých traktátů („knížek“) Štítný později přepracoval, a to tak, že některé části zkrátil, některé rozšířil. Připojil nové odkazy na literaturu, k výkladu Páteře (tj. Otčenaše) připojil výklad na Zdrávas Maria, rozšířil výklad O svátostech, z příležitostného výkladu Kreda udělal samostatnou „knížku“ a do pojednání o smrti vložil svou poslední vůli. Přepracování je opět určeno především jeho dětem. Podle dobových narážek lze jeho vznik klást do roku 1392, zejména podle toho, že Štítný odmítá některé názory Matěje z Janova; roku 1392 bylo totiž učení Janovovo oficiálně zamítnuto.

Tato druhá redakce Knížek o obecných věcech křesťanských je dochována v tak zvaném *Jindřichohradeckém (neboli Vávrouš) sborníku*, psaném roku 1492 Vávrou z Jivjan. Je to opis pořízený z předlohy psané Matějem Čapkem, jež byla již sama opisem.

Pro dospělejší děti připravil Štítný nové dílo, které kladlo daleko větší nároky na chápání, neboť bylo věnováno hlubším, skrytějším věcem. Jsou to Besední řeči, o jejichž první versi pracoval už kolem roku 1385; tato první verze se však nezachovala. Je zachováno až druhé zpracování, jehož vznik se dá určit jen přibližně, a to rozmezím let 1389 až 1401. Je to opět spis výchovný a Štítný v něm poučuje své děti a širší čtenářstvo ve formě rozmluvy dětí s otcem o základech křesťanské věrouky. Pojednává nejprve o bohu, o jeho vlastnostech, o božské trojici, o poznávání boha z jeho vlastností, věčnosti, milosti, moci a moudrosti, a o tom, co bůh skrze své vlastnosti činí. Pojednává dále o stvoření andělů a člověka, o vtělení božího syna, o historii vykoupení od hříchu Adamova až k dokonání spasení. Cena tohoto spisu není v novosti nebo snad dokonce v revolučnosti myšlenek, ale v odvaze pojednávat o těchto věcech, dostupných do té doby jen úzkému okruhu vzdělanců znalých latiny, v domácím obecně srozumitelném jazyce, a tak přibližovat základy theologické nauky prostému člověku, aby mohl o nich sám hloubat a aby mohl sám na základě svého poučení, opíraje se o vlastní rozum, hodnotit poměr mezi teorií a praxí, poměr mezi tím, z čeho životní (křesťanská) praxe vychází, a mezi tím, jaká ve skutečnosti je.

Besední řeči jsou zachovány jen v jediném rukopise, dosti porušeném opise z poloviny 15. století, chovaném v bývalé Gersdorfské knihovně (nyní městské knihovně) v Budyšíně. Druhý rukopis, pařížský, je pozdější úprava Besedních řečí, a to úprava Petra Chelčického. Není však vyloučeno, že tato úprava vyšla z nové verze Štítného — ukazují to shody s pozdějšími jeho spisy —, ale takové přepracování ani není zachováno, ani o něm není zpráva.

Širokou a pestrou tematiku zabírají Řeči sváteční a nedělní. Je to jakoby první česká postila. Nejde však v pravém slova smyslu o sbírku kázání, ale o náhradu za ně, o sbírku krátkých pojednání vhodných k nedělnímu a svátečnímu besedování. Znalost běžných kazatelských výkladů tu Štítný před-

pokládá, mluví k těm, kdo už mají „něco duchovního rozumu“. Z velké části tu Štítný pojednává zpravidla stručněji o věcech, jež obšírněji zpracoval v jiných svých spisech; používá obou svých metod práce s prameny, do výkladů vsouvá překlady vybraných částí ze svých oblíbených autorů (na Veliký pátek zařadil úpravu staršího cizího překladu Anselmova⁷ spisku — vydává jej omylem za Bernardův⁸ — *Stímulus amoris: Ostnec milosti*) nebo na základě různých pramenů kompiluje výklad svůj. Zajímavé je, že tu Štítný osvědčil i znalost literatury psané česky; do výkladu pro Květnou neděli vložil úryvky z veršované legendy, jak sám říká: „jednoho starého skladače rýmem knih českých řeč“, o umučení Páně.

Spis Řeči sváteční a nedělní byl původně dvoudílný, obsahoval výklady pro celý rok, zachovala se však jen asi polovina, jež obsahuje výklady pro svátky od 30. listopadu do začátku dubna, a to v chatrném opise, z něhož byl ještě pořízen opis další. Podle časových narážek (na porubu židovskou) lze napsání tohoto díla datovat k roku 1392.

Do posledního desetiletí 14. století spadá vznik většiny překladů Štítného. Ještě před napsáním Řeči svátečních a nedělních přeložil Jeronýmův (vl. Pelagiův⁹) *List Demetriadě*, výchovný spisek, podávající dívkám a ženám návod k mravnému životu. Nedlouho po roku 1394 vznikly pak *Knížky o šašiech*, překlad spisu Jacoba de Cessolis¹⁰ *Ludus scaccorum*. Je to symbolický výklad šachů a šachové hry, v němž Štítný při volném překládání mohl narážkami na domácí poměry prohloubit sociální zaměření spisu, jenž v popisu šachovnice, šachových figur a hry v šachy je v podstatě úvahou o stavech a poměrech lidských. Je to doklad toho, že se Štítný zamýšlel při otázkách životní praxe nejen nad otázkami všedního života prostých lidí, ale i nad problémy státu. Po té stránce je to protějšek Smilovy Nové rady, asi současné. Snad tento překlad byl přímo vyvolán tehdejšími boji mezi panskou jednotou a králem Václavem.

Před rokem 1400 vznikly také dva překlady, o nichž máme sice zprávy, ale jež se nezachovaly, a to překlad Richardova¹¹ mystického spisu *Benjamin menší* (*De praeparatione animi ad contemplationem liber dictus Benjamin minor* — Spis řečený Benjamin menší o přípravě duše ke kontemplaci) a překlad spisu Rudolfa z Biberachu¹² (připisuje se omylem sv. Bonaventurovi) *De septem itineribus aeternitatis, O sedmi chodbách k blažené věčnosti*. V téže době patrně vznikl i překlad traktátu *O korábě Noemově*, dodatečně vepsaný do Vyšehradského sborníku, a

⁷ Canterburský arcibiskup (1033—1109), nazývaný otcem scholastiky.

⁸ BERNARD Z CLAIRVAUX (asi 1090—1153), církevní učitel a zakladatel mnoha cisterciáckých klášterů. Mystik, kterého církev ctíla jako „učitele medem oplývajícího“.

⁹ O sv. JERONÝMOVI viz na str. 135; PELAGIUS, rodem z Británie, zakladatel sekty pelagiánů (asi 360—asi 430) podal v Listu Demetriadě své pojetí dědičného hříchu. Zdůrazňoval svobodnou vůli člověka.

¹⁰ Francouzský dominikán 13. století.

¹¹ RICHARD SVATOVIKTORSKÝ, scholastik a mystik († 1173), převor kláštera u sv. Viktora v Paříži.

¹² Mystik první poloviny 14. století.

výběr a překlad ze *Zjevení svaté Brigity*¹³. Ačkoli Štítný byl duch střízlivý a kritický, který odmítal přikládat víru zázrakům a zjevením, přeložil tento oblíbený spis, vlastně zápisy výroků, jimiž sv. Brigita ve snu rozmlouvala s Kristem. Štítný tu byl nepochybně stržen vroucností a přesvědčivostí originálu, který pro soudobé poměry znamenal požadavek návratu k víře i k církvi Kristově. Revelace Brigitiny Štítný upravil dvakrát, po prvé pro svou dceru Anežku a po druhé, ve stručnější a zhuštěnější formě, pro širší čtenářstvo.

Zatím nelze přesněji stanovit, kdy vznikl překlad duchovního románu *Barlaam a Josafat*, v němž bylo rozpoznáno dílo Štítného teprve v nedávné době. V celistvosti díla Štítného má tento překlad (nebo spíše volné zpracování) postavení zvláštní, neboť jde o dílo prózy zábavné. Z hlediska středověkého je však třeba myslet na to, že v době Štítného nebyl protiklad prózy odborné a zábavné dosud vyhrocen.

Barlaam a Josafat patřil k nejoblíbenějším středověkým památkám svého druhu. Tento duchovní román byl přeložen do více než třiceti jazyků a těšil se oblibě po celou dobu až na práh novověku. České zpracování vyšlo již v 16. století třikrát tiskem. — Ústřední motiv vypravování je odvrácení mladého muže od pohanství a světského života. Hlavní postava, indický králevic Josafat, byl obrácen na křesťanství poustevníkem Barlaamem. Stal se poustevníkem a obrátil na křesťanství i svého otce Avenira. Zárodkem tohoto vypravování byla jedna z legend o Buddhovi. Neznámý řecký autor v 6. století dal pak této orientální látce podobu, v níž se rozšířila po celé Evropě. Jisté aktuálnosti nabyla kniha tím, že v ní byla zábavnou formou rozvinuta křesťanská nauka. Štítný zpracoval tuto látku dvakrát — podobně jako Brigitiny revelace —, a to v podobě delší a zkrácené.

Štítného překlady nám ukazují nejen šíři zájmů Štítného a jeho rozhled po soudobé tvorbě latinské, ale jsou i svědectvím vyspělého domácího prostředí, v němž se zásluhou mladé university mohl nebohatý vzdělanec seznámit s vrcholky soudobé tvorby. Jsou i svědectvím zájmu českého čtenářstva neznalého latiny o kulturu. Zásluhou Štítného našlo toto publikum v českém jazyce výběr nejvýznamnější latinské tvorby. Tím se dávala lidem neznalým latiny možnost, aby si rozšířili svůj obzor poznáním světové literární tvorby; latina ztrácela své výsadní postavení jazyka náročnější literatury, neboť českému člověku byla taková literatura tlumočena už i jazykem domácím.

Je třeba ještě dodat, že překlady netvoří v díle Štítného uzavřenou skupinu, oddělenou od děl více méně původních. Většiny těchto překladů (dochovaných i nedochovaných) použil Štítný ve svých spisech, a to především jednak v Řečech svátečních a nedělních, jednak v pozdějších úpravách Knížek o obecných věcech křesťanských.

Na sklonek života Štítného spadá ještě dvojí přepracování jeho „knížek“, které zřejmě byly jeho prací nejmilejší a jsou také jeho prací nejpodstatnější.

¹³ Švédská princezna (1302—1373).

Roku 1400 vznikla jejich třetí redakce, určená již nikoli dětem, nýbrž veřejnosti. Dnes se zpravidla označuje titulem *Knihy naučení křesťanského*. Je to podstatně přepracovaná a hlavně rozhojňená látka starších versí, známých z Klementinského sborníku a Vávrova sborníku.

Štítný tu nejprve umístil své traktáty *o stavech*. Na prvním místě pojednal o stavech křesťanských (panenském, vdovském a manželském), pak připojil svůj traktát o hospodáři, hospodyni a čeledi, dále přirovnání lidských stavů ke kůrům andělským, a nakonec dodal pojednání o stavech onoho světa, tj. o nebi, pekle a očistci. Již tato stavba opět ukazuje, jak Štítný stále dovedl uspořádání svého díla podřizovat svému záměru výchovnému. Vychází z teorie, objasňuje ji na praktickém životě, a to tak, že se snaží život na základě rozumové úvahy usměrňovat podle cíle získat spasení a odvrátit věčné zatracení nebo muky očistce. — Do druhého oddílu Štítný shrnul své úvahy *o hříších*, a to svůj vlastní spis *O hříšiech* a překlad z pařížského mystika Richarda *O čtveru zlém*. — Třetí oddíl je věnován *šlechtnostem* (ctnostem): především je sem vloženo nově přepracované pojednání o víře, naději a lásce a k němu je připojeno pojednání o dalších stěžejních ctnostech, o opatrnosti, o smiřnosti (tj. strídmosti), o síle mysli a o spravedlnosti; dále je tu pojednání o sedmi „šlechtnostech“, které jsou ochranou proti sedmi hlavním hříchům, k tomu je připojen starší překlad traktátu o bojování hříchů s šlechtnostmi (Vyšehradský sborník) a řada traktátů jiných, původních i překladů: *O sedmi dařích Ducha svatého*, *O připravení srdce* (překlad z Gerharda Lutyšského), *O sedmi chodbách k blažené věčnosti* (přepracování staršího překladu Rudolfa z Biberachu), *O osmeru blahoslavenství*. Snad se k tomuto oddílu mohou přiřadit i *Knížky o Desateru božiem přikázání* a *o dvanácti radách*. Poměr mezi druhým a třetím oddílem je dokladem Štítného postoje k životu. Nad výpočtem negativních znaků křesťanského života silně převažují rady pozitivní, jak má takový život vypadat. — Poslední oddíl tohoto spisu je věnován *svátostem*; je to traktát *O sedmeře kostelní svátosti*, podstatně přepracovaný proti vzdělání původnímu. — Tak se původních šest „knížek“ prvního dochovaného zpracování (Klementinský sborník) rozrostlo v patnáct, do nichž Štítný shrnul celkem 261 kapitol, z nichž velká část jsou samostatné celky.

Toto nejobširnější zpracování jeho „knížek“ je dochováno především v *Musejním sborníku*, opisu z roku 1450. Vedle toho je podstatná část této třetí redakce zachována v *Jesuitském sborníku* z roku 1463 a v *Sázavském sborníku* z roku 1465. Oba tyto sborníky nejsou nějakou novou úpravou „knížek“, kterou by bylo možno připsat Štítnému. Oba vznikly tím, že písaři do nich opisovali jednotlivé traktáty Štítného, kompilující je z různých redakcí. Základem obou sborníků je třetí redakce. Sborník jesuitský má některé traktáty z druhé redakce (Vávřuv sborník), Sázavský sborník z první redakce (Klementinský sborník).

Po čtvrté zpracoval Štítný své „knížky“ pro svou poslední dceru Anežku, která mu na sklonku života zbyla po úmrtí čtyř dětí. Toto poslední zpracování

jeho „knížek“ a pravděpodobně tato jeho poslední práce je zapsána v Opatovickém sborníku. Je to opět opis, a to dosti chatrný, z počátku 15. století. Štítný zde pořídl výtah ze svého rozrostlého díla, některé části vypustil, některé zkrátil. Dodal jen málo, a to už ne práce své, nýbrž překlady: především překlad další části Hugova spisu *De arca Noe*, *O dřevu múdrosti*, překlad Richardových knížek *O stavu člověka vnitřního* (*De statu hominis interioris*) a výběr z *Výkladu na Knihy múdrosti Roberta Holgota*. Poslední traktát není v dochovaném rukopise dokončen. Uvažuje se někdy o tom, že nebyl dokončen ani v předloze tohoto spisu a že tedy nejspíše smrt Štítnému zabránila dokončit toto poslední dílo; pro toto mínění však není důkazů.

Při své spisovatelské činnosti musel Štítný řešit obtížné problémy jazykové i umělecké. Usiloval o to, aby našel v češtině ekvivalenty pro subtilní filosofické pojmy a aby vyjádřil těžkou, namnoze abstraktní látku co nejsrozumitelněji a nejnázorněji. Tím si položil úkol nadmíru těžký, ale své úlohy se zhostil s úplným zdarem.

Hlavním problémem při jeho práci bylo vytvoření českého větosloví, které by bylo s to tlumočit složité konstrukce latinské syntaxe, a najít pro ně nosné prostředky české bez toporností a bez porušení ducha jazyka. V tom se Štítný projevil nejen jako vynikající znalec jazyka, ale i jako spisovatel nadaný neobyčejně tvořivou schopností v jazykové oblasti. V tom, jak se dovedl se složitými syntaktickými problémy vyrovnat, je jeho tvůrčí přínos a po stránce syntaktické je jeho jazyk novátorský.

Druhým problémem bylo úsilí o názornost. Také ten Štítný dobře zvládl. Přesto, že psal namnoze o filosofických problémech, o kterých se před ním česky nikdy nepsalo, podařilo se mu o nich psát srozumitelně i pro méně vzdělaného čtenáře a neobyčejně názorně. Tato názornost souvisela nepochybně s jeho celkovým postojem k látce: tím, že sepsal náboženskou problematiku s potřebami každodenního života, otevřel si cestu k využití prostředků lidové řeči. Proto jeho styl není suchopárný, ale je osvěžován přírovnáními, úslovími apod., namnoze lidového původu, aniž však ztrácí svou přesnost. I toto uvedení obtížné problematiky do živého lidového jazyka bylo velikým tvůrčím činem. Svůj těžký úkol dobře zvládl jistě i proto, že se mohl opřít o výsledky dosavadního vývoje kazatelství. Svědčí o tom i řečnické prvky v jeho jazyce.

Štítný se úspěšně snažil vyrovnat svým vzorům i po stránce slovesného umění. Krása slovesného projevu nebyla mu něčím neznámým nebo snad vedlejším, naopak se zdá, že vědomě o ni usiloval. Tomu nasvědčuje např. rytmické členění jeho věty. Jeho próza je po té stránce rovnocenná próze jeho latinských vzorů. Vědomým úsilím o dobrý sloh se Štítný stal prvním klasikem naší prózy. Vytvořil dílo, jímž byla urovnána cesta celému pozdějšímu vývoji přes Husa a Všehrda k Veleslavínovi a Komenskému.

Nejdůležitější edice děl Štítného jsou z doby starší: Knížky šestery o obecných věcech křesťanských (Klementinský sborník) vydal Karel Jaromír Erben 1852, v příloze jsou otištěny ukázky z Vávrova sborníku; text Musejního sborníku otiskl Antonín Jaroslav Vrbátka s názvem Kniha naučení křesťanského, 1878; Řeči besední vydal Martin Hattala 1897 (nekriticky); Řeči sváteční a nedělní vydal Josef Straka 1929 pod titulem Řeči nedělní a sváteční; List Pelagiův Demetriadé vyšel péčí Františka Ryšánka 1930; text Knížek o šaších otiskl Ferdinand Menčík v LF 29, 1902. — Z nejnovějších edic je pak třeba připomenout ještě tyto nejzávažnější: Jan Menšík, Počátky staročeské mystiky, 1948 (srov. František Ryšánek, Příspěvky ke kritice staročeských textů, LF 75, 1951); František Šimek, Barlaam a Josafat, přeložil Tomáš ze Štítného, 1946; František Šimek, Tomáš ze Štítného: Knížky o hře šachové a jiné (výbor), 1956. — Rozsáhlé ukázky přináší Výbor ČSAV. František Ryšánek připravil pro tisk edici Vyšehradského sborníku.

Po Janu Gebauerovi, jehož dílo O životě a spisích Tomáše ze Štítného bylo posmrtně vydáno 1923, uveřejnil nejlepší dosud studii o Štítném František Ryšánek v hesle „Štítný“ v Ottově slovníku naučném nové doby VI/2, 1943. Nové práce týkající se Štítného života a díla, neuvedené u Jakubce v Dějinách literatury české I, 1929, str. 244—252, jsou tyto: F. M. Bartoš, K životopisu Štítného, ČČF 3, 1944; týž, Štítný a osudy homiliáře v našich zemích, Reformační sborník 8, 1941—1946; František Ryšánek, Pramen sborníku t. ř. Ráj duše, ČČF 2, 1943; František Šimek, Legendu o Barlaamovi a Josafatovi přeložil do staré češtiny Tomáš ze Štítného, LF 70, 1946; František Ryšánek, Knížky o Barlaamovi a Josafatovi a T. Štítný, Právo lidu 11. 1. 1946 (venkovské vydání).